

TÜRKİYE'DE PETROL SANAYİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ VE ENDÜSTRİ MİRASI BAĞLAMINDA BATMAN VE ATAŞ RAFİNERİ TESİSLERİ

HISTORICAL DEVELOPMENT AND CULTURAL HERITAGE OF OIL INDUSTRY IN TURKEY: BATMAN AND ATAŞ REFINERIES

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 23 Kasım 2021	Received: November 23, 2021
Hakem Değerlendirmesi: 31 Mayıs 2022	Peer Review: May 31, 2022
Kabul: 03 Ağustos 2022	Accepted: August 03, 2022

DOI : 10.22520/tubaked2022.26.002

Nida NAYCI* - Tolga BOZKURT**

ÖZET

Kömür enerjisi ve buhar gücüne dayalı makineleşmenin gelişimiyle Avrupa'da başlayan Sanayi Devrimi; 19. yüzyıl ortalarında petrolün alternatif bir enerji kaynağı olarak keşfinden sonra yeni bir döneme girmiştir. 'Petrol Çağı' olarak da tanımlanan bu dönem, dünya sanayileşme tarihinin ikinci yarısını teşkil ederken, farklı coğrafyalarda önemli toplumsal, ekonomik ve siyasal gelişmelerin de başlamasına vesile olmuştur. Modern petrol sanayi, petrolün yer altından çıkarılması, rafineri tesislerinde işlenmesi, depolanması, tüketim yerlerine aktarımı ve enerji amaçlı kullanımının yanı sıra yan sanayi üretimleri için yeniden işlenmesi gibi süreçleri de içerir. Bu üretim aşamalarına koşut 19. yüzyıldan başlayarak dünyanın farklı bölgelerinde eş zamanlı olarak petrol arama ve kamp sahaları, nakil ve iletim hatları, depolama tesisleri, yönetim ve araştırma birimlerini içeren petrol rafineri ve işleme tesisleri, bu tesislerde çalışanlar için tasarlanan 'şirket yerleşkeleri', akaryakıt satış istasyonları ve ulaşım altyapıları ile birlikte kapsamlı bir petrol sanayi mirası ortaya çıkmıştır. Tarihsel ve coğrafi bağlamda bu kadar etkili olmasına rağmen petrol sanayinin, endüstriyel miras ve mimarlık tarihi bakımından önemine dair çalışmalar henüz oldukça sınırlıdır. 2019 yılında TICCIH tarafından yayınlanan "Petrol Sanayinin Mirası" tematik raporu bu konudaki ilk kapsamlı çalışma olma özelliği taşımaktadır. Bu araştırmanın amacı, tüm dünyada olduğu gibi, Türkiye'nin Cumhuriyet dönemiyle hızlanan sanayileşme hareketi içerisinde önemli bir yere sahip petrol sanayinin tarihsel gelişimine koşut olarak ortaya çıkan yapısal çevre ve mimari birikimin, Batman Rafineri Tesisleri ve Mersin ATAŞ (Anadolu Tasfiyehanesi A.Ş.) ölçeğinde ve kültürel miras kavramı içerisinde incelenmesidir. Bu kapsamda, araştırmanın birinci bölümünde dünyada petrol sanayini tarihsel gelişimi ve dünya kültür mirası içerisinde petrol sanayinin yeri tartışılmaktadır. İkinci bölümde, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de petrol sanayinin tarihsel gelişimi; önemli yasal düzenlemeler,

* Prof. Dr., Mersin Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Çiftlikköy Kampüsü, 33343, Yenişehir Mersin.
e-posta: nidanayci@mersin.edu.tr ORCID: 0000-0001-7213-2772

** Doç.Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 06100, Altındağ Ankara.
e-posta: tolgabozkurt@ankara.edu.tr ORCID: 0000-0001-7621-7706

kurum ve kuruluşların gelişimi bağlamında aktarılmaktadır. Araştırma kapsamında, Türkiye’de petrol sanayinin mekânsal üretiminde etkili olmuş Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO), Petrol Ofisi (PO), SHELL, BP gibi kuruluşların kurumsal tarihçeleri ve arşivlerinden elde edilen yazılı ve görsel belgeler biraraya getirilerek ülkenin farklı yerlerinde petrol sanayinin etkisiyle şekillenmeye başlayan yapılı çevre ve mimari üretimler incelenmiştir. Çalışmanın devamında, örneklem alan olarak seçilen Batman ve ATAŞ rafineri tesislerine ilişkin gerçekleştirilen tarihi araştırma ve saha tespitleri sonuçları ışığında yerleşkeler ve mimari özellikleri değerlendirilmiştir. Örneklem alanlara ilişkin araştırma bulguları, kurumsal arşivlere yönelik literatür araştırmaları ve saha araştırmalarından elde edilen tespitlerin biraraya getirilmesiyle elde edilmiştir. Araştırmanın sonuç bölümünde, Türkiye’nin ikinci sanayi dönemi olarak kabul edilen 1950-80 yıllarına ait iki önemli petrol sanayi kuruluşu olan Batman ve ATAŞ sanayi tesisleri ve lojman yerleşkeleri üzerinden karşılaştırmalı bir analiz yapılarak, bu tesislerin Türkiye’nin enerji sektörü ile ilişkili endüstri mirası içindeki yeri ve önemi anlamlandırılmıştır. Aynı dönemlerde, biri ulusal, diğeri uluslararası sermaye ile hayata geçirilmiş bu iki yerleşkenin birlikte incelenmesi; yatırım, planlama ve yapım süreçleri, yerleşke ve mimari biçimlenmeleri gibi konularda birbirleriyle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesini sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Petrol Sanayi, Endüstri Mirası, Modern Mimarlık Mirası, Koruma, Batman, ATAŞ.

ABSTRACT

The Industrial Revolution, which was originated from Europe based on coal energy and steam power, has passed into a new phase with the discovery of petroleum as an alternative energy resource after mid 19th century. ‘Petroleum Age’ as named after the era, has constituted second era of global industrialization having significant public, economic and political impacts worldwide. Modern oil industry has included phases of extracting crude oil beneath land, refining process, storage, transmission to retail areas, consumption with energy purposes and re-process of secondary products. Parallel to its production process; new types of industrial and architectural context including petroleum camps in extraction sites, storage and transfer locations, oil refineries housing process units, research laboratories, administrative offices, ‘company towns’ designed for the company staff, oil stations and infrastructural developments, have been generated in different geographies. Despite its significant impact in historical and geographical context, studies related to industrial and architectural heritage of oil industry has been limited. Thematic report “The Heritage of the Oil Industry” published by TICCIH in 2019 can be assumed as the initial comprehensive review focusing on this subject. The purpose of this study is to discuss architectural heritage of oil industry in Turkey with particular focus on Batman and ATAŞ refineries; and in relation with historical generation of oil industry in the country, which constitutes significant place in industrialization movement of Turkish Republic. For this purpose, the paper starts with discussions on historical development of oil industry and its cultural heritage significance worldwide. Secondly, national history of oil industry in Turkey from the Ottoman to Republic period has been presented including institutionalization and legislative background, and information related to important institutions and agencies established during these eras. For this purpose, written and visual information obtained through historical and archival survey related to national institutions like Turkish Petroleum Corporation (TPAO) and Petrol Ofisi (PO), as well as international companies like SHELL and BP, who played important role in spatial development of oil industry in Turkey have been examined together. By this, development of built and architectural environment shaped by oil industry throughout the country can be portrayed. Following, architectural and settlement properties of Batman and ATAŞ Oil refineries, which are selected as case-study areas, are discussed in detail. Information related to case-study areas is gathered from institutional archives and site surveys results. In the final, Batman and ATAŞ Oil Refineries and their housing settlements (logements), which represents second industrial age of Republican Period (1950-80), have been comparatively analyzed to discuss their significance within the framework of industrial heritage of Turkey with particular reference to energy sector. Comparative study on these two oil refinery towns that were constructed in the same period – while one is developed by a national institution, the second is developed by a consortium established by international private companies- have provided to compare each other regarding their investment, planning and construction processes as well as architectural and settlement characteristics.

Keywords: Oil Industry, Industrial Heritage, Modern Architectural Heritage, Conservation, Batman, ATAŞ.

GİRİŞ

Sanayi Devrimi ile başlayan endüstri tarihinin son 150 yılına damgasını vuran Petrol Sanayi, dünyanın farklı coğrafyalarında eş zamanlı olarak ham petrol ve petrol ürünlerinin işlenmesine koşut kendine özgü bir yapıyı çevre oluşturmaya başlamıştır. Farklı coğrafyalar arasında aktarımlar gerektiren petrol üretim akışı; rafineri işleme ve depolama tesisleri, ulaşım altyapıları, idari ve araştırma tesisleri, araştırmacı ve çalışanlar için tasarlanan konut ve lojman yerleşkeleri, eğitim ve kültür yapıları, akaryakıt satış istasyonları ve petrol tüketimine dayalı kentsel gelişim alanları ve mimari üretimleriyle birlikte yeni bir yapıyı çevre ortaya çıkarmıştır (Sedighi ve Albader, 2019). Carola Hein (2018, s.888) tarafından “Küresel Petrolpeyzajı” (*Global Petroleumscape*) tanımıyla kavramsallaştırılan bu etkileşim; özellikle Dünya Savaşlarından sonra artan küreselleşme ivmesi ve modernizmin etkisiyle toplumlar üzerindeki etkisini arttırmıştır. Petrol sanayinin ortaya çıkardığı “Petrolpeyzajı” içerisinde; petrol rafinaj, işleme ve dağıtım tesisleri ile bu tesislerle birlikte inşa edilen ‘şirket yerleşkeleri’¹ en güçlü yapıyı çevrelerden biridir. Bu yerleşkeler dünyadaki pek çok örnekte bütünsel olarak endüstri mirası ve modern konut mimarlığı üzerinde önemli etkiler bırakmıştır.

Dünya genelinde bu kadar etkili olmuş Petrol Sanayinin dünya kültür mirası içerisindeki yerine ilişkin çalışmalar oldukça yenidir. TICCIH çalışma grubu tarafından hazırlanan ve bu çalışmanın kuramsal yaklaşımlarında önemli bir kaynak olan “Petrol Sanayinin Mirası” tematik raporu bu konuda gerçekleştirilen ilk kapsamlı ve bütüncül çalışma olarak değerlendirilebilir (Douet, 2019). Bu yazının amacı, tüm dünyada olduğu gibi, Türkiye’nin Cumhuriyet dönemiyle hızlanan sanayileşme hareketi içerisinde önemli bir yere sahip petrol sanayinin tarihsel gelişimine koşut olarak ortaya çıkan endüstri mirası ve mimari birikiminin Batman Rafineri Tesisleri ve Mersin ATAŞ sanayi yerleşkeleri ölçeğinde incelenmesidir.

Araştırmanın giriş bölümünde, tarihi araştırmalar ışığında dünyada petrol sanayinin gelişimi ve farklı coğrafyalarda eşzamanlı olarak ortaya çıkardığı yapıyı çevreler

incelenmiştir. Kuzey Amerika, Bakü, Ortadoğu, Güney Amerika gibi petrol elde edilen farklı coğrafyalardan seçilen örneklerden yola çıkarak petrol sanayi mirasının tanımı ve kapsamı aktarılmıştır. Çalışmanın devamında; dünyadaki gelişmelere koşut Türkiye’de petrol sanayinin tarihsel gelişimi ele alınmıştır. Osmanlı Dönemi’nden başlayarak erken Cumhuriyet dönemi sanayileşme hareketi (1923-1946) ve Cumhuriyet’in ikinci sanayi dönemi olan 1950-80 yıllarına² kadar uzanan tarihsel süreç içerisinde Türkiye’de petrol arama, işletme ve üretim konularına ilişkin yasal ve kurumsal düzenlemeler incelenmiş; ülkenin sanayileşme politikası içerisinde petrol sanayinin konumu irdelenmiştir. Ulusal politikalar ışığında, ülke genelinde gerçekleştirilen yatırımlar ve buna bağlı mekânsal örgütlenmeler ve yapıyı çevreye ilişkin bilgiler derlenmiştir. Literatür araştırmasına ek olarak, petrol sanayinin mekânsal üretiminde etkili olmuş Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO), Petrol Ofisi (PO), SHELL, BP gibi kuruluşların kurumsal tarihçeleri ve arşivlerinden elde edilen yazılı ve görsel belgeler bir araya getirilerek petrol sanayindeki tarihsel gelişmelere koşut ülkenin farklı yerlerinde petrol sanayinin etkisiyle şekillenmeye başlayan yapıyı çevre ve mimari üretimler incelenmiştir.

Araştırmanın ikinci bölümünde bu yazının da odağını oluşturan petrol sanayinin ortaya çıkardığı en güçlü yapıyı çevre olarak rafineri tesisleri ve çalışanlar için inşa edilmiş lojman yerleşkeleri ele alınmaktadır. Bu kapsamda, dönemin önemli kamu kuruluşu TPAO tarafından geliştirilen ve Türkiye’nin ilk kapsamlı rafineri tesisi olan Batman Rafinerisi (1951-1955) ile aynı dönemlerde önemli uluslararası şirketlerin (Shell, Mobil, BP) ortaklığıyla hayata geçirilmiş ve bu anlamda bir ilk olan ATAŞ Rafineri tesisleri (1958-62) karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Batman ve ATAŞ (Anadolu Tasfiyehanesi A.Ş.) Rafineri Tesislerinin birlikte incelenmesi; biri ulusal, diğeri uluslararası sermaye ile hayata geçirilmiş bu iki eş zamanlı yerleşkenin; yatırım, planlama ve yapım süreçleri, yerleşke ve mimari biçimlenmeleri gibi konularda birbirleriyle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesini sağlamıştır.

Rafineri tesisleri ve konut yerleşkeleri bütünsel olarak Türkiye’nin hem endüstri mirası, hem de modern konut mimarlığı üzerindeki etkileri bağlamında önemlidir. Örnekleme alanlara ilişkin araştırma bulguları, kurumsal arşivlere yönelik literatür araştırmaları ve saha araştırmalarından elde edilen tespitlerin bir araya getirilmesiyle elde edilmiştir. Her iki sanayi tesisinin faal olması ve güvenlik gibi zorunluluklar saha çalışmalarını

¹ Bu makalede kullanılan ‘şirket yerleşimi’ ve ‘lojman’ kavramları sanayi tesisleri yakınında çalışanlar için inşa edilmiş konut yapılarını ifade etmektedir. “Lojman” terimi Fransızca (*logement*) kaynaklı bir sözcük olup “*bir kuruluş veya işyerindeki çalışanlara parasız veya az bir kira karşılığında verilen konut*” anlamındadır (TDK, URL-1). Benzer şekilde ‘Şirket Yerleşkesi’ (*Company Town*) tanımı; Sanayi Devrimi ile başlayan modern fabrika tesislerinin inşası sırasında tesis yakınında işçiler için tasarlanmış kendi kendine yeten büyük yerleşkeler için geliştirilmiş bir kavram olup; Avrupa ve Kuzey Amerika’dan dünyaya yayılan bir terim olmuştur. Bu konuda bakınız (Borges, Torres, 2012).

² Yücel (2016, s.16) tarafından Cumhuriyet dönemi sanayileşme hareketi, “Erken dönem sanayileşme deneyimi (1923-1946), 1980 öncesi dönem (1950-1980), ve 1980 sonrası dönem” olarak üç grupta sınıflandırmaktadır.

kısıtlayan temel etmenler olmuştur. Ayrıca ATAS'ın rafinaj faaliyetlerine 2004 yılında son verilerek sadece terminal binaları ile işletmeye devam kararı verilmesi, takip eden yıllarda lojman sahasının boşaltılması ve rafineri tesisinin sökülmesi ile sonuçlanmıştır. Terk edilen yapıların zaman içinde zarar görmesi ve yıkılması, özgün mimari bilgilerin de hızla yok olmasına neden olmuştur. Bu nedenle saha araştırmalarının yanı sıra rafineri tesislerini hayata geçiren kurum ve şirketlerin kendi arşivlerine yönelik araştırmalar ışığında yerleşkelerin tarihçeleri, yapım aşamaları ve zaman içindeki değişimleri araştırılmış; sanayi donatıları, çalışanlar için inşa edilen konut yerleşkeleri, lojman sahasındaki sosyal yaşam alanları gibi özellikleri derlenmiştir. Araştırmanın sonuç bölümünde ise, Batman ve ATAS yerleşkeleri üzerine yapılan karşılaştırmalı çalışma ışığında Türkiye'nin Petrol Sanayi mirasının kavramsal tanımı, önemi ve bu kültür mirasının korunmasına ilişkin değerlendirmeler sunulmaktadır. Elde edilen sonuçlar ışığında Batman ve ATAS örneklerinin, yazının giriş bölümünde aktarılan dünyadaki petrol sanayi tarihi ve endüstri mirası niteliklerine koşut Türkiye'nin endüstri mirasındaki temsiliyetleri tartışılmıştır.

PETROL SANAYİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Yanıcı özelliğiyle petrol, tarihin erken medeniyetlerinden itibaren kullanılagelen bir hammaddedir. Kayalar arasından sızan siyah renkli 'kayayağı' (neft, katran) keşfeden ilk toplumlar; bu yapışkan malzemeyi halk sağlığı, yapı harçlarının karışımı, ahşap teknelerin kalafatlanması gibi amaçlar için kullanmışlardır. Dünyadaki iki önemli doğal asfalt gölü oluşumu olan Trinidad'daki La Brea Pitch Gölü ve Azerbaycan'daki Binagadi Gölü'nde yapılan araştırmalar, eskiçağlardan itibaren insanların doğada asfalt halinde bulunan petrolden yararlandığını ortaya çıkarmıştır (Douet, 2019, s.9). 1270'lerde Azerbaycan'ı ziyaret eden Marco Polo bölge halkının dini ritüellerde ve halk hekimliğinde asfaltı kullandıklarından bahsederken; benzer şekilde Katip Çelebi, 17. yüzyılda Bakü surlarının etrafında 500'e yakın petrol kuyusu bulunduğundan söz etmektedir (Aleperov, 2011, s.4-6).

1850'lerde, Amerikalı iki yatırımcının girişimleriyle kayayağının damıtılarak gazyağına dönüştürülmesiyle, küresel ölçekte bir ekonomiye dönüşecek olan petrol sanayinin de ilk adımları atılmıştır. "Çağın ışığı" adı verilen bu ilk keşiften kısa bir süre sonra Amerika'da çok sayıda petrol arama ve işleme şirketi kurulmuş; büyük ve kurumsal şirketlerin kurulması ve bu ucuz aydınlatma yönteminin Amerika'dan sonra Avrupa, Kafkaslar ve diğer kıtalara taşınmasıyla modern petrol sanayinin gelişimi küresel ölçekte hız kazanmıştır (Yergin, 1991, s.26-36). Dünya genelinde kısa sürede

çok tutulan gazyağına yönelik artan talebi karşılamak üzere Bakü, Sumatra, Burma ve sonrasında İran'da yeni petrol yatakları keşfedilmeye başlanmıştır. Amerika'da petrol sanayinde yaşanan gelişmelere koşut; dünyanın farklı coğrafyalarında benzer şekilde petrolle ilgilenen yeni şirketler kurulmakta, sektörün gelişimine yönelik yeni yatırımlar yapılmaktadır (Mir-Babayev, 2018, s.132). Aynı yıllarda, Teksas'daki bazı petrol şirketleri sanayide yeni bir ürün olan mazotu ve ardından benzini elde etmeyi başarmışlardır. Petrol türevi bu enerji kaynakları, o güne kadar kömürle çalışan tren ve gemiler için yeni bir yakıt demektir (Yergin, 1991, s.152-157). 1910'lardan sonra petrol türevleri artık sadece ticari bir meta değil, aynı zamanda stratejik bir ürün haline gelmiş ve iki büyük dünya savaşının ardından kurulan yeni küresel düzende petrol sanayi yine öncü alanlardan birisi olmuştur³. Böylece petrol üretimindeki gelişmeler, önceleri aydınlatmada kullanılan gazyağının elde edilmesiyle başlamış, ardından mazot ve benzinin elde edilmesiyle önemli bir yakıt malzemesi olarak enerji sektörünü etkilemiştir. Daha sonraki yıllarda petrokimya sanayinin de gelişmesiyle başta plastik olmak üzere karayollarında kullanılan asfalttan ev eşyalarına, yapı malzemelerinden kozmetiğe kadar petrol sanayinin etkilemediği alan kalmamış; dünyada ekonomik olarak en güçlü ve stratejik ürün haline gelmiştir. TICCIH tarafından hazırlanan "Petrol Sanayinin Mirası" tematik raporunda dünya üzerindeki petrol üretiminin tarihsel gelişimi, teknolojik gelişmelere koşut dört dönemde özetlenmektedir (Douet, 2019):

1. Eskiçağlardan başlayarak 1840'larda petrol sanayinin gelişimine kadar olan süreç; kendiliğinden kayalar arasından sızarak yeryüzüne çıkan ve "kayayağı, katran" olarak tanımlanan petrolün doğal yollarla tabiatın toplandığı birinci dönemi ifade eder (Douet, 2019, s.5). Bu tekniğe 'petrol madenciliği' de denilebilir.
2. Takip eden 1840-1860 dönemi; "sanayi öncesi petrol üretimi" olarak ifade edilmektedir. Petrolün rafine edilerek gazyağına dönüştürüldüğü, ilk defa bitümen gibi yan ürünlerin elde edildiği, böylece petrolün ekonomik ve ticari öneminin arttığı bir dönemdir. Dolayısıyla petrol üretimine olan ilgi de artmıştır.
3. Petrol sanayinin tarihsel gelişimindeki üçüncü dönem; 1860-1910 yıllarına denk gelen "Pennsylvania Modeli" dönemi olarak isimlendirilmiştir (Douet, 2019, s.7-9). Bugünkü modern petrol sanayinin temellerini oluşturan üretim

³ Örneğin, Akdeniz'in en güçlü donanmasına sahip olma iddiasında olan İngilizler için gemilerde kömür yerine mazotun yakıt olarak kullanılması, hız ve güvenlik açısından çok büyük avantajlar getirmektedir (Yergin, 1991, s.157). Böylece dünya çapında şirketler arasında devam eden rekabete, bu dönemden sonra devletler de kendileri için politik açıdan güvenli petrol kaynakları yaratma gereğiyle müdahil olmaya başlamıştır.

ve dağıtım yöntemleri Amerika'dan başlayarak dünyanın farklı coğrafyalarına yayılmıştır. 1854 yılında Pennsylvania'nın kuzeyinde Edwin L. Drake tarafından geliştirilen ilk modern petrol kuyusu yöntemiyle petrolün yeraltından çıkarılması ve petrol arama yöntemlerinde buhar enerjisinin kullanılması ile başlayan bir dönemdir. Kısa zamanda sayıları hızla artan petrol arama sahaları, sondaj kuyuları ve rafineri işletmeleri ile Kuzey Amerika dünya petrol üretiminin 80% ini karşılar hale gelmiştir (Yergin, 1991, s.26-29). Bu sırada Avrupa pazarında rekabete giren ve özellikle Bakü'de faaliyet gösteren şirketler tarafından arama ve üretim sahalarında geliştirilen yeni yöntemler; ham petrolün taşıma maliyetini oldukça azaltan boru iletim hatlarına yönelik yatırımlarla geliştirilmiştir (Mir-Babayev, 2018, s.134). Dünyanın farklı coğrafyalarında petrolün yer altından çıkarılması, iletimi ve rafinaj işlemlerinde yaşanan teknolojik gelişmelere koşut modern petrol sanayinin temelleri bu dönemde atılmış; çağın en önemli enerji kaynağı haline gelmiştir.

4. Modern petrol sanayinin tarihsel gelişimi 1910-1970 yılları arasında gelişen "küresel petrol üretimi" ile devam etmektedir (Douet, 2019, s.14). Bu dönemde küresel ölçekte devam eden petrol akışının önemli aktörleri uluslararası petrol şirketleri ve petrolün çıkarıldığı bölge devletleri tarafından kurulan kimi ulus şirketlerdir⁴. Dünyanın farklı coğrafyalarında geniş petrol arama sahaları ve kampları, rafineri ve üretim tesisleri geliştirilmiş; bu tesislerden çıkan işlenmiş petrolün ve yan sanayi ürünlerin hinterland bölgelerine aktarımı için karayolu, demiryolu ve boru iletim hatları inşa edilmiştir (Shell, 1963, s.5; Yergin, 1991, s.254). Arama, üretim, depolama ve iletim bölgelerinde birbiri ile bütünleşen güçlü bir sanayi çevresinin geliştiği dönemdir.

DÜNYA KÜLTÜR MİRASI İÇERİSİNDE PETROL SANAYİ

Küresel ölçekte süregelen petrol akış şeması; petrolün yer altından çıkarılması, rafineri tesislerinde işlenmesi, depolanması, tüketim yerlerine aktarımı ve enerji amaçlı kullanımının yanı sıra yan sanayi üretimleri için ara mamul olarak yeniden işlenmesi gibi süreçleri içerir. Petrolün ekonomik değeri yüksek bir kaynak olduğunun anlaşılmasından sonra ortaya çıkan ilk mekânsal örgütlenmeler, petrol arama sahalarında oluşturulan geçici kamp yerleşkeleridir. Ham petrol keşfedilen

bölgelerde; yatırımcılar, arama şirketleri ve işçilerin akınıyla hızlı bir nüfus artışı yaşanırken, bu yeni sanayi üretimi kendi yapılı çevresini ve kültürel peyzajını da oluşturmaya başlamıştır. 'Petrole hücum' olarak da ifade edilebilecek bu dönemin ilk örnekleri, hızlı inşa edilmiş ahşap kulübeler, yatakhane ve konaklama yerleri, inşaat iskeleleri, petrol çıkarma kuleleri ve depolama alanlarıyla oldukça sağlıksız ve kötü koşullarda oluşmuş yerleşkelerdir. Örneğin, 1870'lerde Kuzey Amerika'nın Pennsylvania bölgesinde "Oil Creek" vadisinde keşfedilen ilk petrol yatakları, kısa sürede ilgi odağı olmuş; arama sahalarında kurulan ilk yerleşimler daha sonradan gelişerek "Petrol Kent" (*Oil City*) unvanını almıştır (Yergin, 1991, s.31). Bu yerleşimler sadece Amerika'yla sınırlı kalmamış, dünyadaki verimli petrol yataklarının keşfedildiği uzak coğrafyalarda da görülmeye başlanmıştır. Nitekim, Hazar Denizi ve Bakü Balakhany'de petrol çıkarılması ve işlenmesine yönelik yapılan yatırımlar sonucunda bölge "Kara Kent" (*Black City*) unvanını almıştır (Yergin, 1991, 57) (Foto 1, 2). Petrolün işlenmesine yönelik teknolojiler ilerledikçe, rafineri tesisleri de daha örgütlü ve kurumsal hale gelmiştir. Arama ve çıkarma sahalarında yaşanan kargaşa ve sağlıksız koşullar, yerini büyük şirketler tarafından planlı şekilde inşa edilen rafineri tesislerine bırakmıştır. Üretim tesislerinde çalışacak personelin uzmanlaşması ve eğitimi de yine şirketler tarafından sağlanmaktadır. Petrol arama sahaları, genellikle yerleşim yerlerinden uzak olduğu için, çalışanların ikamet edebileceği ve ihtiyaçlarını giderebileceği planlı yerleşimler inşa edilmeye başlanmıştır. Bu yerleşimler, kentsel yaşam alanına dönüşmekten ziyade, çalışanların temel barınma ve günlük ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek 'şirket yerleşimleri' olarak tasarlanmışlardır (Hein ve Sedighi, 2016). Amerika Kansas'da keşfedilen verimli petrol yatakları neticesinde Empire Gas & Fuel Co. şirketi tarafından geliştirilen 8500 kişilik 'Petrol Kenti' (Foto 3); Arkansas Nehri havzasındaki verimli petrol yataklarıyla "dünyanın petrol başkenti"ne dönüşen Tulsa şehrinde

Fotoğraf 1. 19. yüzyılda Bakü, Azerbaycan'da gelişen ilk petrol kuyuları (URL-2) / *First drilling wells in Bakü, Azerbaijan during 19th Century*

⁴ Standard Oil, Anglo Persian Oil Company *sonradan BP*, Royal Dutch Petroleum Company *sonradan Royal Dutch Shell*, Exxon, Mobil dönemin öne çıkan uluslararası şirketleri iken; Arabian American Oil Company (ARAMCO), Şili Ulusal Petrol Şirketi (ENAP), BAPCO (Bahrain Petroleum Company) gibi devletler tarafından kurulan şirket iştirakleri da bulunmaktadır.

400'den fazla petrol şirketi tarafından 100.000'den fazla işçi ve aileleri için kurulan mahalleler, bu kapsamda kurulmuş büyük şirket yerleşimi örnekleridir (US National Parks Service, 2017; AOGHS, 2019).

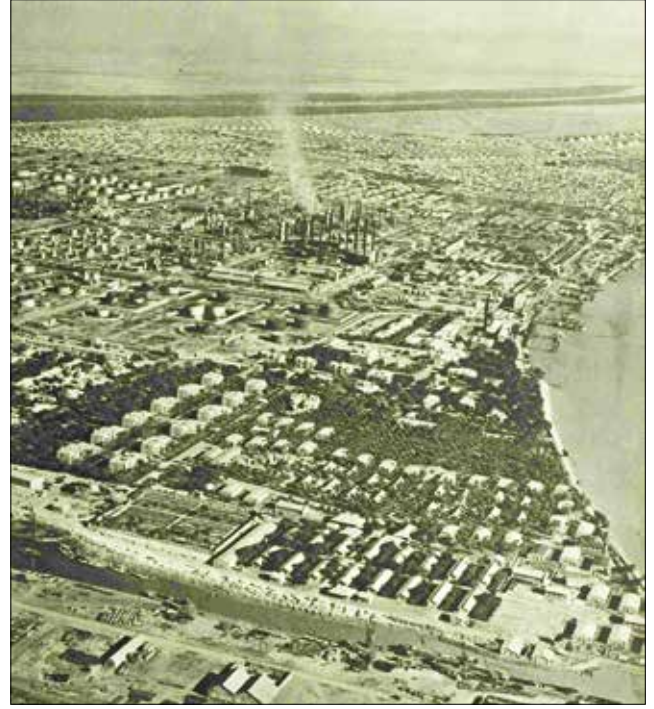
Fotoğraf 2. Bakü Balakhany'de 'Kara Kent ünvanı alan petrol arama sahası (URL-3) / Oil extraction lands in Baku Balakhany, named after as 'Black City'

Fotoğraf 3: ABD Kansas'da verimli petrol kuyuları yakınlarında kurulan şirket yerleşimi (URL-4) / Company towns developed near oil extraction sites in Kansas, USA

Planlı rafineri tesisleri ve yerleşimleri, uluslararası şirketlerin yatırımlarıyla kısa zamanda farklı coğrafyalarda da gelişmeye başlamıştır. İran Basra Körfezi kıyısında, kendi halinde kırsal ve dağınık bir bölge olan Abadan; İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin (*Anglo-Persian Oil Co.* sonradan *British Petroleum*) 1909-1913 yılları arasında bölgede kurduğu büyük petrol sondaj ve rafineri tesisleriyle 1932 yılında 40 bin nüfuslu bir sanayi kentine dönüşmüştür (TDV, 1988, s.6-7). Petrolün işlenmesi İngiliz mühendislerin denetiminde yapılırken, tesislerde yerel işçiler çalıştırılmaktadır. Çalışanların konaklama ihtiyacını karşılamak üzere petrol sahaları yakınlarında tek katlı müstakil evlerden oluşan konut mahalleleri inşa edilmiş ve zaman içinde gelişen Abadan, Ortadoğu'nun beşinci büyük sanayi yerleşimi olmuştur (Hein ve Sedighi, 2016, s.362). Ancak, Abadan bir sanayi yerleşkesinin ötesine geçerek sosyal ve kültürel hayatın da çekim noktası haline gelmiştir. 1950-70 yılları arasında açılan yat kulübü, Kervansaray Hotel, sinema

gibi tesisleriyle Abadan İran'ın sayfiye yerine dönüşerek, yerel elitlerin uğrak yeri haline gelmiştir. Abadan'da bir tarafta işçilerin yaşadığı mütevazı konutlar, diğer tarafta elitlerin "İran'ın Paris'i" olarak anılan sosyal

Fotoğraf 4: İran'ın Abadan kentinde kurulan rafineri tesisi ve şirket yerleşkesi (The Illustrated London News, 1951) / Oil refinery and company town developed in Abadan, Iran

alanlarından oluşan bir toplumsal yapı ortaya çıkmıştır (Hartley, 2007, s.2). İkinci Dünya Savaşında yeni bulunan rezerv alanlarıyla, körfez ülkelerinin petrol üretimindeki önemi artmış ve petrol şirketlerinin çalışanları için inşa ettirdikleri şirket yerleşimleri çoğalmıştır. Bahrain Awali'de (1932) ve Suudi Arabistan Dhahran'da (1938) geliştirilen petrol arama sahaları, depolama ve aktarım alanlarıyla ilişkili şirket yerleşimleri kurulmuştur. BAPCO (Bahrain Petroleum Company) şirketi tarafından geliştirilen Awali yerleşim planı; bahçeli ve müstakil evleri, sinema, sosyal kulüp, yüzme havuzu, tenis kortları ve diğer rekreasyon alanlarıyla birlikte Kuzey Amerika banliyö yerleşimlerine benzer tarzda inşa edilmiştir (Douet, 2009, s.19).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra önemli kaynakların keşfedildiği bir diğer coğrafya da Güney Amerika'dır. Şili ve Arjantin, güneyindeki Patagonya bölgesinde petrol türevi olan bitümlü şeyl⁵ (*oil shale*) kaynaklarının keşfi ile petrol madenciliğinin önemli noktalarından birisi haline gelmiştir. Tierra del Fuego bölgesinde petrol şeylinin çıkarılması, rafineride işlenmesi, sahildeki terminal

⁵ 'Bitümlü Şeyl'; ısıtıldığında petrol ve gaz üreten organik bir kayalık türüdür (Douet, 2019, s.2).

binalarına aktarımı, limandan taşınması süreçlerini içeren petrol üretim aşamalarına koşut güzergâh üzerinde çeşitli “petrol kasabaları” (*pueblos petroleros*) inşa edilmiştir (Acevedo Mendez, vd, 2016, s.982). Şili Ulusal Petrol Şirketi (ENAP) tarafından inşa edilen Cerro Sombrero yerleşiminin kentsel planlama çalışmaları Şili Üniversitesi tarafından; modern tarzda inşa edilen konut yapıları ise Amerikalı SOM Mimarlık (Skidmore, Owings and Merrill) tarafından tasarlanmıştır. Acevedo Mendez ve Sancristoful (2014, s.6) tarafından Şili'nin endüstri mirası içerisinde önemli yer tutan Manantiales (1949), Puerto Percy (1950), Clarcencia (1950), Cerro Sombrero (1958) ve Cullén (1962) petrol kampları üzerine yapılan araştırmada işçilerin barınması için inşa edilen bu konut yerleşimlerine, daha sonra ailelerinin de gelebilmesi için yeterli koşulların oluşturulmasına yönelik okul, poliklinik, sosyal kulüp, havuz gibi tesis ve donatıların eklendiği aktarılmıştır. Bağımsız yerleşimler olarak tasarlanan bu yerleşkeler kısa zamanda yakın çevrenin değişimini de sağlamış ve Şili'nin 1945-80 dönemi endüstri mirası ve modern konut mirası üzerinde etkili olmuştur.

Yukarıda kısaca aktarıldığı üzere son 150 yılda değişen teknolojik gelişmelere koşut dünyanın farklı coğrafyalarında etkili olan petrol sanayinin biçimlendirdiği ‘Küresel Petrolpeyzajı’; dünya sanayi tarihi içerisindeki önemi ve de ortaya çıkardığı yapı çevrenin endüstri mirası kapsamındaki yeri açısından dikkat çekicidir. Modern petrol sanayi tarafından oluşturulan uluslararası üretim ağı ve küresel şirketlerin etkisiyle, İran Abadan’dan Güney Amerika örneklerine kadar farklı coğrafyalarda benzer yaşam alanları ve sosyo-kültürel motifler geliştirilmesine vesile olmuştur (Foto 3-4).

ICOMOS tarafından yayınlanan Nizhny Tagil Bildirgesi’nde Endüstri Mirası’nın tanımı “*endüstri kültürünün tarihi, teknolojik, sosyal, mimari veya bilimsel değerini yansıtan kalıntılar*” olarak ifade edilmektedir. Bu kalıntıların kapsamı; “*yapı ve makineleri, atölyeleri, imalathane ve fabrikaları, madenleri ve işleme, arıtma aşamalarına ilişkin alanları, ambar ve depolama alanları; enerji üretim, iletim ve kullanım alanları; ulaşım ve donatılarını; aynı zamanda endüstri ile ilişkili yerleşim, ibadethane, eğitim gibi sosyal alanları*” içermektedir (ICOMOS, 2003). Günümüzde; modern petrol sanayinin üretim aşamaları *upstream* (arama, çıkarma ve üretim), *midstream* (iletim, depolama) ve *downstream* (rafinaj işlemleri, petrokimya üretimleri, dağıtım, perakende ve satış) sektörlerine göre sınıflandırılmaktadır. Bu kapsamda, TICCIH tarafından petrol sanayinin şekillendirdiği yapı çevre ve mimarlık üretimleri de petrol sanayinin üretim aşamalarına uygun olarak şu şekilde gruplandırılmaktadır (Douet, 2019, s.4-6):

Sanayinin *upstream* sektörüne ilişkin endüstri mirası içerisinde tarihi petrol kuyuları ve arama sahaları ile bu bölgelerde kullanılan teçhizat ve donatılar önemli yer tutar. Ayrıca arama sahalarında çalışanların konaklaması için geçici olarak inşa edilen petrol kampları da bu kapsamda ele alınabilir. *Midstream* sektörü ile ilişkili olarak ham petrol depolama istasyonları, boru hatları ve aktarım için kullanılan demiryolları vb. altyapı ve donatılar yer alır. *Downstream* sektörü ise rafineri ve yan sanayi üretim tesisleri, araştırma laboratuvarları, çalışma ofislerinden oluşan sanayi yerleşkeleri ve çalışanların barınmaları için inşa edilmiş yerleşim alanlarını (şirket yerleşimi) içermektedir.

UNESCO Dünya Miras listesinde petrol sanayine ait kayıtlı bir endüstri mirası henüz bulunmamaktadır⁶. Ancak, petrolün enerji kaynağı olarak önemini anlaşılmışından itibaren petrol kaynaklarına sahip olmak sanayileşmenin ve toplumsal refahın bir simgesi haline gelmiştir. Bu nedenle, farklı ülkelerde ulusal miras kapsamında koruma altına alınan örnekler mevcuttur. Arjantin’de petrol kaynaklarının bulunması ve ortaya çıkan yeni enerji kaynakları ile başlayan sanayi girişimleri neticesinde petrolün Arjantinlilerin refahını yükseltmesi onuruna 1907 yılında, 13 Aralık günü “Ulusal Milli Petrol Günü” ilan edilmiştir. Sonraki yıllarda, ülkenin Patagonya bölgesinde kurulan ve adını petrolden alan Comodoro Rivadavia yerleşimi Milli Petrol Müzesi olarak düzenlenmiştir (URL-7). Cerro Sombrero petrol kasabası da Şili ulusal miras listesinde (Douet, 2019, s.51). Benzer şekilde, Edwin L. Drake tarafından 27 Ağustos 1859 yılında Pennsylvania Titusville’de petrolün ilk modern kuyu olarak kabul edilen yöntemle yeryüzüne çıkarılması anısına ABD’de 27 Ağustos günü Ulusal Petrol Günü olarak kutlanmaktadır⁷. Drake’in geliştirdiği ilk petrol sondaj kuyusunun bulunduğu bölgeyi çevreleyen alan (Foto 5), 2004 yılında “Petrol Bölgesi Ulusal Miras Alanı” olarak tescil edilmiştir. Bu alanda ayrıca bir müze ve ‘Drake Kuyusu’ olarak adlandırılan petrol sondaj kuyusunun kopyası bulunmaktadır⁸ (US National Parks Service, 2017).

⁶ Tarihteki ilk petrol madenciliği faaliyetleri ile ilişkilenebilecek doğal petrol rezerv kaynaklarından Trinidad ve Tobago bölgesindeki Le Brea Asfalt Gölü, UNESCO Miras listesinde. Ancak, bu alan kültür mirası kategorisinde değil “Doğal Miras Alanı” kategorisinde “ham petrol ve doğal gazın oluşumuna istinaden dünyanın -jeolojik- tarihi hakkında fikir vermesi” açısından evrensel öneme sahip alan olarak tanımlanmıştır (URL-5). Benzer şekilde dünya petrol sanayinin gelişmesinde önemli merkezlerden biri olan Azerbaycan’da bulunan Binagadi Asfalt Gölü, tabanındaki petrol katmanı altında bulunan zengin sayıdaki flora ve fauna kalıntıları nedeniyle UNESCO Ulusal Geçici Miras listesine alınmıştır (URL-6)

⁷ Bu dönem, aynı zamanda modern petrol sanayinin başlangıcı olarak kabul edilmekte; yazının giriş bölümünde aktarılan “Pennsylvania Dönemi”ne denk gelmektedir.

⁸ Müzenin bulunduğu alan “Ulusal Tarihi Anıt” listesine alınmış; ilk defa E. Drake tarafından geliştirilen ve patenti alınan sondaj kuyusu ise Amerikan Makine Mühendisleri Birliği tarafından “Tarihi Makine Mühendisliği Anıtı” olarak kabul edilmiştir.

Benzer şekilde, Almanya’da petrol sanayinin geliştiği ilk arama sahası olan Wietze bölgesi, 1970 yılında Alman Petrol Müzesi olarak ziyarete açılmıştır (Douet, 2019, s.38). 1920’lerde Almanya’nın en önemli petrol arama ve üretim bölgesi olan Wietze sahasında; rafineri tesisi, depolama tankları, demiryolu istasyonu, yönetici ve işçiler için tasarlanmış konut ve otel yapıları bulunmaktadır. Eski petrol arama sahası üzerine kurulan müzede günümüzde petrol sanayi tarihi, petrol madenciliğinin

Fotoğraf 5: ‘Drake kuyusu’ adı verilen petrol sondaj kuyusu (URL-8) / Oil pump well named after as ‘Drake well’

Fotoğraf 6: Almanya Wietze Petrol Müzesi’nde sergilenen dönemin petrol arama donatıları (URL-9) / Oil extraction facilities exhibited in Wietze German Oil Museum

teknikleri gibi konularda kapsamlı bilgiler sunulmakta; arama sahalarında ve taşımacılıkta kullanılan sanayi donatıları ve gereçleri müze koleksiyonu içinde sergilenmektedir (URL-10). Dünya’da petrolün önemli üretim merkezlerinden biri olan İran’da da benzer şekilde, ülke için son derece önemli olan petrol sanayinin teknolojik, politik ve siyasi tarihi ile ilişkili mirasını gelecek nesillere aktarmak üzere dört kentte ulusal petrol müzeleri kurulmuştur. Bunlar içerisinde yer alan Abadan Petrol Müzesi kapsamında, yerleşkenin bir kısmı (işçi konutları ve mühendis evleri, sinema, iskele ve yüzer petrol sondaj kulesi platformu) ulusal miras listesine kaydedilmiştir (URL-10). Tahran Petrol Müzesi ile ilişkili olarak 1925-27 yıllarına ait art deco tarzında inşa edilmiş iki adet petrol istasyonu da ulusal miras listesi kapsamına alınmıştır (URL-11). Ayrıca, günümüzde bunlara ek olarak dünyanın farklı noktalarında kurulmuş ve petrol sanayi tarihine yönelik 80 civarında petrol müzesinin varlığı bilinmektedir (URL-12).

Yukarıda kısaca aktarıldığı üzere; Petrol Sanayinin gelişimi ile ortaya çıkan yapıyı çevrenin endüstri mirası olarak gelecek nesillere aktarımına ilişkin dünyanın farklı bölgelerinde hayata geçen koruma ve sunum çalışmaları bulunmaktadır. Bu kapsamda, petrol sanayine ilişkin yapı ve alanlardan “*endüstri kültürünün tarihi, teknolojik, sosyal, mimari veya bilimsel değerini yansıtan*” örnekler, petrol sanayinin kültürel mirası olarak kabul edilmelidir. 2019 yılında yayınlanan TICCIH Petrol Mirası Raporu’nda da benzer şekilde petrol sanayi mirasının UNESCO kültürel miras ölçütleri ile ilişkilendirilmesine olanak sağlayacak ortak evrensel ölçütler tartışılmıştır. Bu kapsamda öne çıkan ölçütler “*insanoğlunun yaratıcı dehasını yansıtmayı; kültürel bir bölge veya zaman dilimi ile ilişkili mimarlık, teknoloji, anıtsal yapıt, yerleşim planlaması veya peyzaj tasarımı değerlerini taşıması; bir döneme veya bölgeye ait beşeri değerlerin etkileşimini yansıtmayı, insanlık tarihinin önemli aşamalarını anlatan yapı, mimarlık teknoloji veya peyzaj ürünü olması*” şeklinde özetlenmiştir (Douet, 2019, s.31-32).

TÜRKİYE’DE PETROL SANAYİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Petrol sanayinin 19. yüzyıldan sonra dünya genelindeki hızlı gelişimi ve şirketler arasında yaşanan rekabet kısa bir süre sonra eski Mezopotamya bölgesi olarak adlandırılan Ortadoğu’da hakimiyet mücadelesine dönüşür (Yergin, 1991, s.180). Bu dönemde, Ortadoğu ve Mısır’ı idaresinde bulunduran Osmanlı Devleti, potansiyeli keşfedilmiş petrol kaynaklarıyla yabancı devletlerin ilgisini çekmeye başlamıştır. İngiltere, Fransa ve sonrasında Almanya’nın Osmanlı hakimiyetinde bulunan topraklardaki petrol kaynakları üzerinde imtiyaz sahibi olmak için Hükümete

sunduğu yatırım tekliflerinde petrol kaynaklarının kullanım hakkı önemli bir pazarlık konusuydu. Örneğin, Alman İmparatorluğu tarafından gerçekleştirilen Bağdat demiryolu yatırımıyla, Bağdat'tan elde edilecek petrolün İstanbul'a ve oradan Berlin'e aktarılması hedeflenmişti (Sırım, 2017, s.126). Bu kapsamda, Sultan Abdulaziz tarafından 1868 yılında çıkarılan 'Maadin Nizamnamesi' maden ve sanayi konusundaki ilk yasal düzenlemedir (Şavkılı, 2019, s.377). Sultan II. Abdülhamit ise bölgedeki petrol kaynakları üzerinden başlayan devletler arasındaki rekabetin farkında olarak farklı ülkelerden uzmanlara ülkedeki petrol potansiyelleri hakkında saha araştırma raporları hazırlatmış; diğer taraftan üçüncü kişiler tarafından petrol arama ve işletme gelirlerinden elde edilecek payın Hazine-i Hassa'ya aktarılmasına dair ilk düzenlemeyi 1889 yılında hayata geçirmiştir (Şavkılı, 2019, s.378; Sırım, 2017, s.128).

Osmanlı'nın son dönemlerinde ulaşım ve sanayinin kısıtlı olması nedeniyle ülke genelinde petrolün kullanımı ve petrol ticaretiyle ilgili faaliyet gösteren şirket sayısı kısıtlıdır. Mevcut talepler de Kafkaslar ve Romanya'dan gelen petrolle giderilmiştir (Koraltürk, 2013, s.18). Petrol şirketleri İstanbul'da açtıkları ilk şubeleriyle, Osmanlı enerji piyasasının da tohumlarını atmaya başlamışlardır. Petrol ticaretiyle uğraşan ilk işletmeler arasında İstanbul Galata'da faaliyet gösteren Vacuum Oil Co. (Bugünkü adıyla Mobil Türkiye), 1908 yılında ofis açan Anglo-Persian Oil Company (bugünkü adıyla BP şirketi) ve 1912'de Lion&Sun ve Palm Tree şirketleri bulunmaktadır. 1907 yılında kurulan Hollanda Kraliyet Şirketi (*Royal Dutch Shell*) ise 1912 yılında Deutsche Bank, Hollanda Kraliyet Şirketi ve Türk Milli Bankası iştirakleri ile oluşturulan Türkiye Petrol Şirketi altında faaliyet göstermiştir (Yergin, 1991, s.181; Sırım, 2017, s.129; Şavkılı, 2019, s.380).

Yeni kurulan Cumhuriyet yönetiminin iktisat politikaları içerisinde, çağın en stratejik ürünü olan petrolün ülke topraklarında çıkarılabilmesi önem verilen konuların başında gelmekteydi. Bu kapsamda 1926 yılında yayınlanan '792 sayılı Petrol Kanunu' yeni dönemin ilk hukuki düzenlemesidir. Ülkenin petrol sanayine ilişkin stratejileri, I. ve II. Sanayi Kalkınma Planlarında da bahsedilmiş; Mardin-Cizre-Siirt bölgesi potansiyel alan olarak ifade edilmiştir. 1933 yılında İktisat Vekaletine bağlı "Altın ve Petrol Arama ve İşletme İdareleri" kurulmuş ve Mardin Midyat ilçesinde ilk sondaj kuyusu açılmıştır (Özcan, 2006, s.3). Çalışmaların verimini arttırmak için 1935 yılında 2804 Sayılı Kanun'a istinaden kurulan "Maden Tetkik Arama Enstitüsü" petrol arama ve işletme yetkilerini devralmış ve kuruluşundan hemen sonra Raman'da arama faaliyetleri yürütmüştür (Şavkılı, 2019, s.390; Özcan, 2006, s.4).

Cumhuriyet döneminin sanayi politikalarında önemli yer tutan petrol sanayi, ülke dahilinde üretim potansiyeli yüksek petrol kaynaklarının bulunamaması nedeniyle istenen sonucu veremese de, petrol ürünlerinin işlenmesindeki maliyeti düşürmek maksadıyla, belirli bölgelerde rafineri işletmeleri kurulmuştur. Romanya'dan ithal edilen petrolün İstanbul'da işlenmesini sağlayan Beykoz'daki Boğaziçi Tasfiyehanesi, 1930-34 yılları arasında faaliyet gösteren ilk tesistir. Bu rafineri kısa bir süre sonra kapatılmış ve sökülen tesisin bazı parçaları MTA tarafından 1934 yılında Diyarbakır'a taşınarak, Raman Tecrübe Tasfiyehanesi kurulmuştur.

II. Dünya Savaşı yıllarında Raman'daki sondaj kuyularından elde edilen petrolün işlenmesi için ilave olarak kurulan Batman Tecrübe Rafinerisi, Cumhuriyetin ilk pilot rafinerisidir (Koraltürk, 2013, s.20; Şavkılı, 2019, s.397). Ülke genelinde petrol ve petrol ürünleri satın alma, dışarıdan ithal etme ve ülke genelinde pazarlamasını yapmak üzere 1941 yılında bir kamu kuruluşu olan Petrol Ofisi (PO) kurulmuştur. PO, ülkenin ihtiyacı olan petrolün büyük miktarlar halinde satın alınması ve dağıtımının yapılmasına yönelik depolama ve dağıtım hizmetleri vermektedir (Petrol Ofisi, 1957).

Dönemin önemli gelişmelerinden biri de 1954 yılında bir devlet iştiraki olan Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı'nın (TPAO) kurulmasıdır. Aynı yıl '6326 sayılı Petrol Kanunu' çıkarılmış ve o zamana kadar devlet tekelinde bulunan petrol arama ve kuyu işletme hakkı yabancılara da verilmiştir. Bunun sonucunda, ülke genelinde kamu ve özel yatırım desteğiyle belli başlı rafineri ve petrol dağıtım tesisleri hayata geçirilmiştir. 1970'lerde ise uluslararası düzeyde vuku bulan petrol bunalımı ve dışa bağımlılık nedeniyle yaşanan zorluklara önlem olarak '1973 yılındaki Petrol Reformu Kanunu' çıkarılmış; özel petrol şirketlerinin yeni rafineri tesisleri kurma ve mevcut tesislerini genişletmesi yasaklanmıştır.

Cumhuriyet'in II. Sanayi Dönemi (Yücel, 2016, s.16), Türkiye'de giderek artan liberalleşme eğilimlerine rağmen milli petrol sanayinin güçlendirilmesi ve özel şirketlerle rekabet edebilir hale getirilmesine yönelik çabaların arttığı bir dönemdir. Bu dönem, Erken Cumhuriyet dönemi sanayileşme ilkelerinin temeli olan güçlü bir ulus devlet ve milli ekonomi geliştirme politikalarıyla; 1980'lerden sonra Türkiye'de hâkim olacak neoliberal politikalar arasında bir geçiş dönemi olması açısından önemlidir. Özellikle söz konusu petrol sanayi olduğunda her iki anlayışın birbiriyle sıkı bir rekabete girdiği görülür. Nitekim, II. Kalkınma Planında, petrol ürünleri satışının devlet ve özel sektör aracılığıyla yapıldığı ve rekabetin çok güçlü olduğu belirtilirken, bu konudaki kamu yatırımlarının verimini artırma hedefi vardır (DPT, 1967, s.441). Benzer şekilde, TPAO'nun

1969'da yayınladığı yıllığında, tüm dünyada ilk petrol tröstü olan Standard Oil şirketinden öğrenildiği üzere, petrol sanayinde arama ve çıkarma faaliyetlerinden, satış ve pazarlamaya hatta yan sanayi ürünlerinin elde edilmesine kadar olan bütün süreçlerin entegre yöntemlerle birleştirilmesinin şart olduğu ve piyasada ancak bu şekilde rekabet edilebileceği ifade edilmektedir (TPAO, 1969, s.1). Bu kapsamda, Türkiye'nin milli petrol sanayinin özel şirketlerle rekabet edebilmesi için kamu yatırımlarının güçlendirilmesine önem verilirken, TPAO ve Petrol Ofisi arasında kurumsal işbirliği de geliştirilmiştir.

TÜRKİYE'DE PETROL RAFİNERİLERİ VE LOJMAN YERLEŞKELERİ

Dünyada petrol temin edilen ve ham petrol işlenen birçok bölgede olduğu gibi Türkiye'de de petrol sanayinin geliştirdiği en önemli yapı çevre; petrol arama, sondaj ve tasfiye faaliyetlerine yönelik inşa edilen rafineri ve dağıtım tesisleri ile araştırma laboratuvarları, depolama ve üretim alanları, ham petrol akışı sağlayan boru hatları, demiryolu, karayolu ulaşım ağları ve büyük tankerlerin yanaşabileceği nitelikte liman alanları ile bu tesislerde çalışan mühendis, teknisyen ve işçilerin barınması için tasarlanmış lojman yerleşkelerinden oluşmaktadır. Bu tesisler içerisinde, Cumhuriyet'in ilk gelişmiş petrol sanayi tesisi, kuruluş süreci 1930'larda başlayan ve TPAO tarafından 1955 yılında modernize edilerek büyütülen Batman Rafinerisi'dir.

Cumhuriyet'in ikinci sanayileşme dönemine denk gelen 1950-80 yılları arasında, uluslararası ortamda gelişen küresel petrol sanayi üretim modellerine koşut yeni sanayi yerleşkeleri hayata geçmiştir (Şek.1). 6326 sayılı Petrol Kanunu'yla ülke sınırları içerisinde petrol ürünlerinin işlenmesine yönelik yabancı yatırımların gelişmesine imkân tanınmasının ardından 1958 yılında Mersin'in doğusunda; Shell, Mobil, BP şirketlerinin ortaklığında Anadolu Tasfiyehanesi A.Ş. (ATAŞ) adıyla bir rafineri tesisi kurulmuştur (DPT, 1963, s.199). Ayrıca, petrol ürünlerinin ülke genelinde işlenmesi ve dağıtımı konusunda, kamu kuruluşlarının güçlendirilmesi amacıyla Marmara ve Ege bölgelerinde yeni yatırım alanları geliştirilir. Bu kapsamda, TPAO tarafından İstanbul'a 80 km uzaklıkta İzmit Körfezi kıyısında Tütünçiftlik mevkiinde, ikinci rafineri tesisi olarak İPRAŞ tamamlanarak hizmete girmiştir⁹ (Ertan, 2015, s.2131). Aynı yıllarda Ege Bölgesinde inşa edilecek rafineri tesisi için İzmir'in Aliğa kasabası seçilmiş ve 1972 yılında Aliğa Rafinerisi işletmeye açılmıştır.

⁹ TPAO ile Türkiye'de akaryakıt dağıtımını yapan Amerikalı California Texas Oil Corp. (Caltex) şirketi arasında imzalanan anlaşma ile ortak kurulan tesisin yapılan sözleşme gereği 10 yıl sonra hisselerinin tamamı TPAO'ya devredilmiştir.

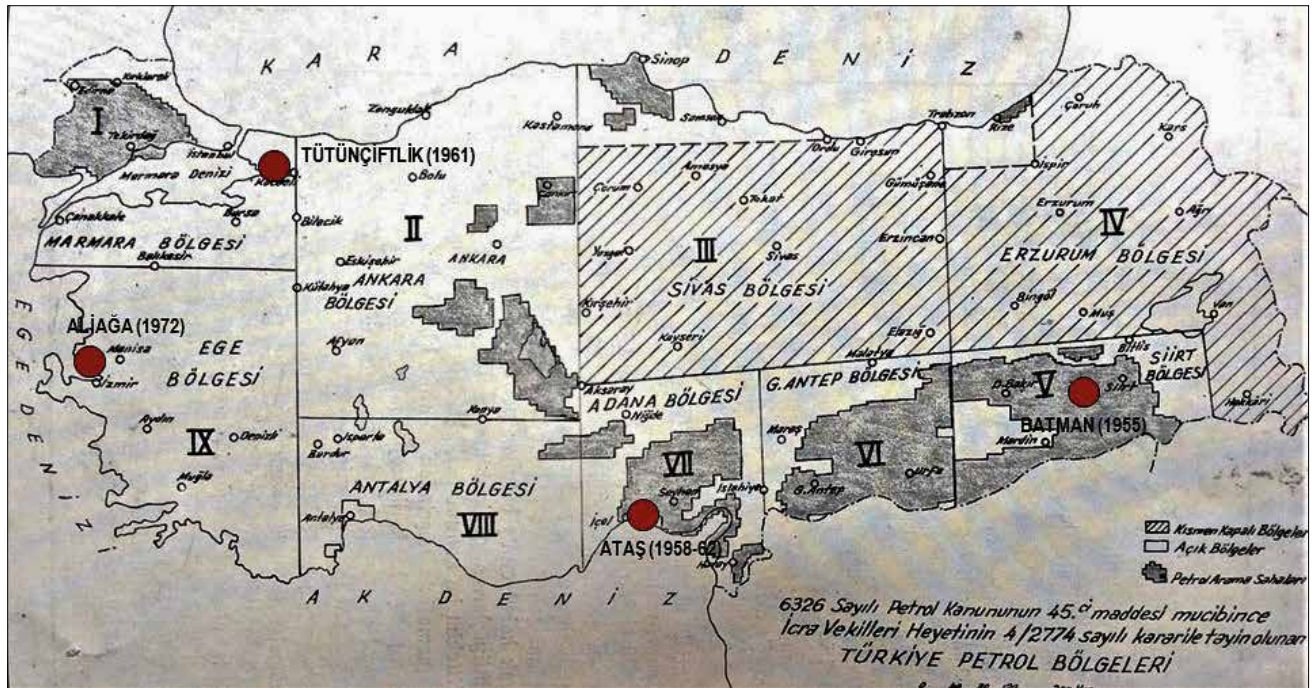
Takip eden yıllarda, ilave yapılan petrokimya tesisleri (PETKİM) ve 1977'de açılan Petrol Bilimleri Merkezi, TPAO'nun önemli merkezlerinden olmuştur (Doğar, 2017, s.339, 365).

Rafinerilerin yer seçimindeki önemli kriter, tesis için uygun arazi şartları ve eğiminin olması; karayolu ve demiryolu bağlantılarının olması; liman bölgelerinde ise büyük tanker gemilerinin yanaşmasına uygunlukta liman kapasitesinin olmasıdır. Bu nedenle yukarıda bahsedilen rafineri tesislerinin birçoğu mevcut yerleşimlerin dışında kurulmuş; tesislerde çalışan yönetici, mühendis, teknisyen ve işçilerin barınma sorununu çözmek için lojman yerleşkeleri tasarlanmıştır¹⁰ (Şek. 1).

Yıllar içerisinde, TPAO ve PO'nun Türkiye genelindeki üretim ve dağıtım ağları geliştikçe, petrol sanayi tesisleriyle birlikte tasarlanan lojman yerleşkesi örnekleri de çoğalır. PO'nun İzmir Aliğa, İskenderun ana depolarında işçi ve memur evleri; TPAO Ceyhan depolama ve aktarım tesisi yanında, İskenderun Dörtüol terminalinde ve Raman, Garzan, Mağrip, Çelikli ve Batı Raman istihsal sahalarında inşa edilen lojman yapıları mütevazî ama benzer ilkelerle tasarlanmış örneklerdir (Petrol Ofisi, 1957, s.28; TPAO, 1969, s.126).

Bu tesisler içerisinde Raman ve Garzan'da geliştirilen petrol arama sahaları ile Batman Rafinerisi petrol sanayinin arama ve çıkarma işlemleri (*upstream*) de dahil olmak üzere tüm üretim aşamalarını birden barındırırken; ATAŞ, Tütünçiftlik ve Aliğa tesisleri petrol sanayinin rafinaj işlemlerinin (*downstream*) gerçekleştirildiği üretim aşamasını temsil etmektedir. İşlenmiş petrolün ülke genelinde dağıtım ve satışını hızlandırmak üzere PO'nun devreye girmesiyle birlikte Aliğa ve Ceyhan gibi limanla ilişkili bölgelerde sanayinin iletim, depolama ve aktarım noktaları geliştirilerek (*midstream*) çalışanların konut ihtiyacını karşılamak üzere lojman yerleşkeleri inşa edilmiştir. Petrol sanayinin iletim ve dağıtım aşamasıyla ilişkili olarak üretilen bir diğer yapı türü ise akaryakıtların tüketime yönelik perakende satışa sunulduğu benzin istasyonlarıdır. Böylece, sanayinin farklı üretim aşamalarına uygun olarak inşa edilmiş arama ve üretim sahaları, sanayi yapıları, lojman yerleşkeleri, iletim hatları, depolama alanları, ulaşımaya yönelik geliştirilen demiryolu ve liman tesisleri ve kurumsal kimliğin kamuoyunda pekiştirildiği benzin satış istasyonları ile Türkiye'de modern petrol sanayi peyzajının gelişmiş olduğundan bahsetmek mümkündür.

¹⁰ Örneğin İzmir Aliğa yerleşimi kendi halinde küçük bir kasaba iken, Aliğa Rafineri Tesisinin kurulması ile kısa zamanda büyük bir göç dalgasına maruz kalmıştır. Kasabanın boş yapı stoku bu nüfusun ikametini karşılamaya yetmediği için tesisler hayata geçtikten sonra TPAO tarafından Aliğa Rafinerisi ve Petkim'de çalışacak memur ve işçiler için konut alanları inşa edilmiştir (Doğar, 2017, s.371).

Şekil 1. 1950-80 dönemi Türkiye’de inşa edilen petrol rafineri tesisleri, TPAO (1955, s.3) haritası üzerinden üretilmiştir / Oil refineries constructed between 1950-80s in Turkey , developed from map by TPAO

Batman-Raman Rafineri Tesisleri (1951-1955)

Türk milli petrol sanayinin ilk kapsamlı rafineri tesisi olan Batman Rafinerisi’nin tarihsel geçmişi, 1920’lerde Petrol Arama ve İşletme İdaresi tarafından Mardin, Siirt, Cizre bölgesinde yürütülen petrol arama faaliyetlerine uzanmaktadır (Şek.2). 20 Haziran 1935 yılında MTA’nın kurulmasıyla petrol arama faaliyetleri birimi de aynı kuruma bağlanır (Özcan, 2006, s.11). Bölgenin farklı noktalarında petrol sızıntılarını inceleyen ve keşif amaçlı sondaj kuyuları açan mühendis ve işçilerden oluşan araştırma ekibi oldukça zorlu koşullarda ve ulaşımı olmayan noktalara sondaj boruları ve makine teçhizatlarını ulaştırarak ilk arama sahalarını kurmuşlardır. Arama sahalarındaki sondaj kuyularında kullanılan ‘at başı’ pompa, sonrasında TPAO’nun amblemi haline gelmiştir (Foto.7).

Çıkan numuneler Ankara’ya gönderilerek incelenmekte; örneklerden verim alınamayacağı sonucuna ulaşırsa başka noktalarda araştırmalara devam edilmektedir. Sondaj çalışmalarından verim alınırsa merkezi bir kamp binası yapılmakta ve o çalışma bölgesi ‘petrol kampı’ olarak tanımlanmaktadır. Basbirin-1 ve Garzan-1 kamp örneklerinde olduğu gibi oldukça zorlu koşullarda oluşturulan bu geçici kamplar; yöre insanının de yardımıyla sondaj kuyuları yanına kurulan kuleler (Foto. 8), kampa su getiren borular ve tek katlı ahşap barakalardan oluşmaktaydı (Özcan, 2006, s.15; Akcan, 2018). Bazı kamp sahalarına ulaşımı kolaylaştırmak için yol ve köprü gibi altyapı çalışmaları da yapılmaktadır. Arama

Şekil 2. Güneydoğu Anadolu’da 1940’larda açılan ilk derin sondajlar ve arama sahaları (Özcan, 2006, s.105) / First oil drilling locations and extraction sites in Southeastern Turkey during 1940s

sahalarındaki faaliyetler ilerledikçe, teknik personel ve işçilerin kalması için çadır ve barakalardan oluşan petrol kamp sahaları kurulmaktadır. Maymune Boğazı Merkez Kampı da bu şekilde 1941 yılında kurulmuştur. Merkez kampında MTA tarafından saha numunelerini incelemek için görevlendirilen mühendisler, sondaj yetkilileri ve kamp doktoru gibi farklı uzmanlar da ikamet etmiş ve bu uzmanların ikameti için kerpiç ve ahşaptan iki katlı lojman binası yapılmıştır (Özcan, 2006, s.28).

Güneydoğu Anadolu’da ekonomik ve işletim değeri yüksek ilk petrol, 1940 yılında Raman’da ve ardından 1951 yılında Garzan’da bulunmuştur (Siirt Valiliği, 1967, s.51). İkinci Dünya Savaşı yıllarında ülkeye giren mazot ve benzin oranlarının düşmesi ve MTA’nın

Fotoğraf 7. TPAO'nun amblemi haline gelen "at başı" pompa (TPAO, 1958, s.10) / 'Horse-head' pump drill as the symbol of TPAO

Raman Dağı'nda sondaj çalışmalarını hızlandırması ile o zamanlar Siirt'e bağlı birkaç haneden oluşan İluh'ta ham petrolün işlenmesine yönelik ilk pilot rafineri olan 'Tecrübe Rafinerisi' kurulmuştur. Rafinerinin yakınında 1948 yılında yerli-yabancı sondörlerin ve mühendislerin kalması için yerleşik Raman Kampı inşa edilmişti. Raman Kampı barakaları bu konudaki ilk teşekkülü saha kampı özelliği taşımaktaydı (Foto. 9). Personel için tasarlanan yerleşkede yönetim binası, lojman binaları,

Fotoğraf 8. Raman petrol sondaj sahası (Özcan, 2006, s.110) / Oil extraction site in Raman

Fotoğraf 9. Raman Kampı barakaları (Özcan, 2006, s.50) / Shelters in Raman camp

depo ve atölyeler, yemekhane, fırın, çamaşırhane, garaj ve tamirhaneler bulunmaktaydı (Özcan, 2006, s.52, Akcan, 2018, s.67). Teknik personelin yanı sıra işçiler için de tek ve iki katlı yatakhaneler, mutfak ve yemekhane binası inşa edilmişti. Binalar betonarme karkas ve yığma taş dolgu tekniğiyle yapılmıştı. Tesis genelinde elektrik, su ve kanalizasyon tesisatı bulunmakta ve sondaj kuyuları yakınına kurulan sıcak su kazanı yine petrolle ısıtılarak kamplara sıcak su temin edilmekteydi (Özcan, 2006, s.51).

Üretilen petrolün ülke genelinde dağıtımını yapmak üzere Devlet Demiryolları tarafından Diyarbakır-Cizre hattı Raman'dan geçecek şekilde yenilenerek, 1943 yılında Batman İstasyonu açılmıştır (Akcan, 2018, s. 55). Bölgedeki petrol arama sahalarının artması ve 1954 yılında TPAO'nun kurulması ile MTA bünyesinde bulunan rafineri faaliyetleri TPAO'ya devredilmiş ve Raman Tecrübe rafinerisi sökülerek bugünkü modern Batman Rafinerisi kurulmuştur (TPAO, 1969, s.72). Batman Rafinerisi'nin kurulmasını 1951 yılında Amerikalı Ralph Parsons şirketi gerçekleştirmiştir (Gümüş, 2016, s.76). Yapılan yeni yatırımlarla Batman tasfiyehanesi, yakın çevredeki arama sahalarından elde edilen ham petrolün boru hatları ile iletildiği ve işlendiği önemli bir rafinaj tesisine dönüşmüştür (Foto. 10). Rafinaj işlemlerinden elde edilen atık ürünlerle asfalt ve motor yağı elde edilmekteydi. Senede 75 bin varil asfalt imal edebilen Batman Rafinerisi memleketin asfalt ihtiyacını tamamını karşılayabiliyordu (TPAO, 1958, s.13) (Foto. 11). İlerleyen yıllarda modernize edilen altyapısı ile rafineride işlenen ham petrol sırasıyla; ham benzin, nafta (petrokimya sanayinde değerlendirilmek üzere), işlenmiş benzin, gazyağı, motorin gibi ürünlere dönüştürülmekteydi (TPAO, 1969, s.68-71) (Foto.12).

1955 yılında Batman rafinerisinin hemen yakınında "Site" adı verilen teknik personel ve işçilerin kaldığı konut ve sosyal tesis alanlarından oluşan oldukça modern ve büyük bir yerleşim alanı kurulmuştur (Akcan, 2018, s.8). Bu bölge günümüzde hâlen aynı isim ile anılmaktadır (Şek. 3). Çalışanlar için tasarlanan konut yerleşimi rafinerinin güneybatısında konumlanmış ve bir servis yoluyla ayrılmıştır. Rafineri tesislerinin batısında üretimle ilişkili atölye ve garajlar yer alırken;

Fotoğraf 10. Batman Rafinerisi ham petrol işleme tesislerinden görünüş (TPAO,1958, s.10) / *General view from Batman crude oil refinery*

Fotoğraf 11. Batman rafineri tesislerinde asfalt imalat atölyesi (TPAO, 1958, s.13) / *Asphalt production atelier in Batman Refinery*

demiryolu ve Batman İstasyonu rafinerinin kuzeyinde konumlanmıştır. Şehirden gelen ana güzergâh yerleşkenin batısındaki giriş kapısından bağlanmaktadır. Ana kapıdan girildikten sonra hastane, futbol sahası gibi kentlilerin de yararlanabileceği kamusal kullanımlar yer alırken, yine yol üzerinde ve girişe yakın bir noktada bekar işçiler için inşa edilmiş lojmanlar ve pansiyonlar bulunmaktadır. Bu güzergâhın devamı Rafineri tesislerine doğru ilerlerken; öncelikle yönetim binalarına ulaşılmaktadır (Şek.4).

Batman Rafinerisinin yeni kurulduğu 1960'lı yıllarda çalışmaya gelen mühendislerin birçoğu ailelerini bırakıp geldikleri için yerleşkenin kuzeyindeki işçi lojmanları ve pansiyonlarda ikamet etmişlerdir. Rafinerinin inşa ve kurulumunu gerçekleştiren Amerikan Ralph Parsons şirketinin rafineride çalışacak Türk personelin eğitimini de üstlenmiş olmasından dolayı şirketin ilk yıllarında yabancı mühendislerin de yerleşke içerisinde kaldığı öngörülebilir¹¹. Yıllar içerisinde aileleri ile gelen mühendis ve işçilerin

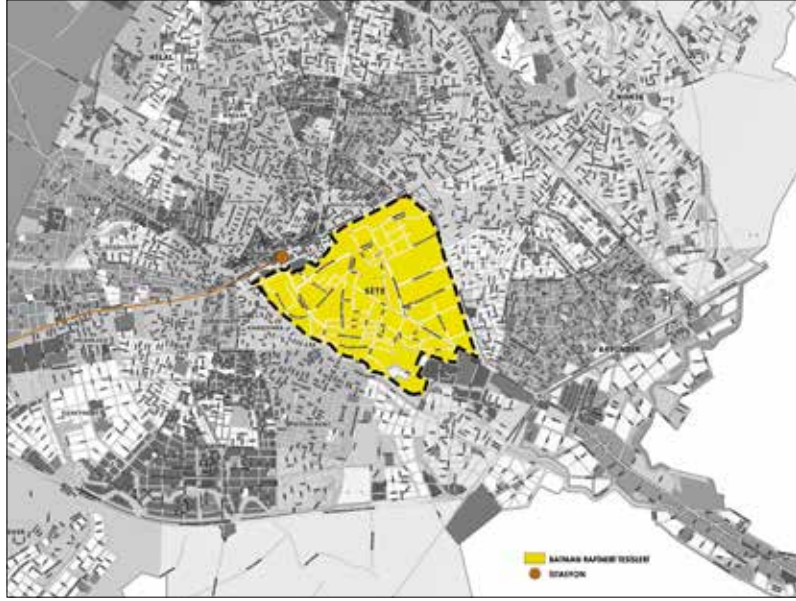
¹¹ Şirketin kurumsal internet sayfasında, Türkiye'nin ilk rafinerisi Batman tesisi ve mühendislik altyapısının kendileri tarafından yapıldığı ve 800 Türk personelin rafinerinin işletimi ve bakımı için eğitildiği belirtilmektedir (URL-13)

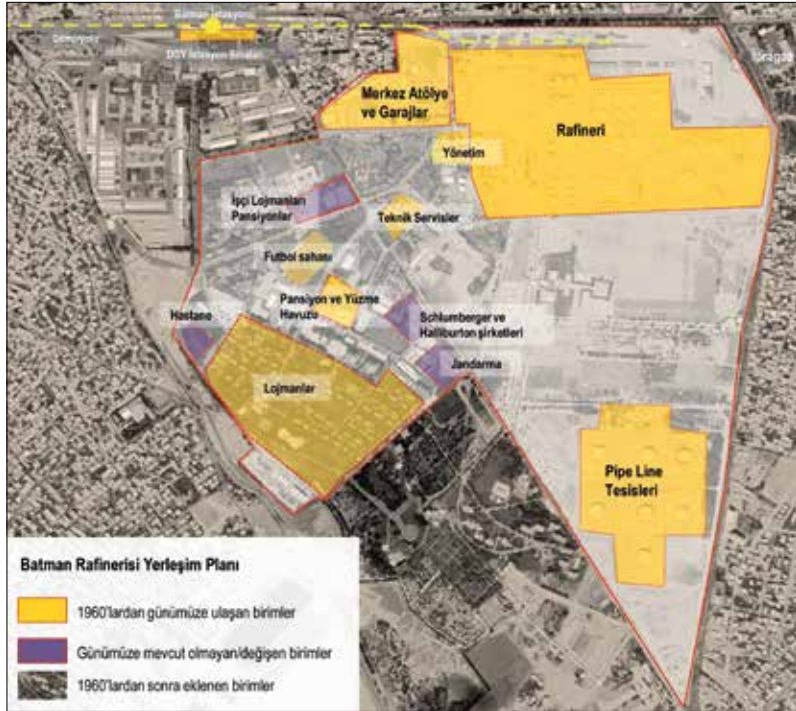
Fotoğraf 12. 1960'lardan sonra modernize edilmiş kumanda odası (TPAO, 1969) / *Control room modernized after 1960s*

sayısı arttıkça yerleşkenin güney kısmı gelişmiş; sosyal ve kültürel olanakları daha cazip hale gelmiştir (Gümüş, 2016, s.65). Yerleşke içerisinde 363 dairesel lojman, iki adet yüzme havuzu, misafirhane, çay bahçesi, sinema, hastane, ilkokul ve ortaokuldan oluşan sosyal tesisler bulunmaktadır.

Lojman konutlarının mimari programları ve yerleşke içerisindeki konumları çalışanların kıdemlerine göre veya aile büyüklüklerine göre belirlenmekteydi. Örneğin bitişik nizam biçiminde inşa edilmiş iki katlı, iki odalı mühendis evleri temel tipi oluştururken; iki dairenin birleştirilmesi ile elde edilmiş ve çocuklu geniş ailelere tahsis edilen dört odalı konut birimleri de bulunmaktadır (Gümüş, 2016, s. 82-85). Böylece, birimlerin mimari programlarında farklı ihtiyaçlara cevap verecek alternatifler geliştirilmiştir. Mühendis ve memurların oturdukları apartman blokları iki-üç katlı, kırma çatılı betonarme karkas tekniğinde yapılmıştır (Foto. 13). Üst örtüsü, ahşap oturma beşik çatı tekniğinde ve kiremitle kaplıdır. Apartman girişleri ve merdivenler

Şekil 3. TPAO Batman Rafineri Tesislerinin kent içindeki konumu (kaynak: Batman Belediyesi arşivi) / *Location of TPAO Batman Oil Refinery within the city*

Şekil 4 TPAO Batman Rafineri Tesisleri yerleşimi (2019 tarihli Google Earth uydu görünümünden üretilmiştir) / *Settlement of TPAO Batman Oil Refinery (developed from Google Earth satellite image dated by 2019)*

blokların ortasında konumlanmış; merdiven holleri ızgara beton panellerle ışık alacak şekilde hareketlendirilmiştir. Bunun dışında yapıların cephelerinde sade ve bezemeden uzak bir tasarım hakimdir. Yerleşkenin en güneyinde ise bölge müdürü, müdür yardımcıları, yönetim personeli gibi yöneticilerin oturduğu tek katlı müstakil evler yer almaktadır (TPAO, 1969, s.15) (Foto. 14).

Lojman sahası, çalışanların eğitim, sağlık, alışveriş, spor, kültürel ve sanatsal faaliyetler gibi tüm ihtiyaçlarını şehre

inmeden karşılayabilecekleri imkana sahipti. Geniş yeşil alanları, yaya yolları, spor sahaları, yaz dönemlerinde kullanılan iki yüzme havuzu ve açık sinema etkinlikleri ile çalışanlarına sağlıklı bir yaşam çevresi sunmaktaydı. Lojman kullanıcıları, yerleşke içerisinde kendilerine sunulan kültürel ve sportif faaliyetlere katılarak boş zamanlarını geçirmekteydiler (Foto. 15). Çalışanların sosyalleşmesini sağlamak üzere Raman Kulüp adıyla bir lokal açılmıştır. Sonraki yıllarda ise çalışanların yaz dönemlerinde aileleriyle birlikte gidebilecekleri

Fotoğraf 13. Batman Rafineri yerleşkesinde lojman blokları (TPAO,1958, s.15) / Apartment blocks in Batman Refinery settlement

Fotoğraf 14. Lojman yerleşkesi içerisinde müstakil evlerden bir örnek (TPAO,1969) / An example from housing unit in the settlement area

Fotoğraf 15. Sosyal tesis ve yüzme havuzu (TPAO,1969) / Social facility and its swimming pool

Marmara Denizi Tuzla'da, Hazar Gölü'nde ve Sivrice'de kamp tesisleri kurulmuştur. Benzer şekilde personelin kültürel ihtiyaçlarını karşılamak üzere geliştirilen kütüphane, okuma salonları yanı sıra her türlü kültürel ve sportif faaliyet desteklenmiş; hatta çalışanlardan oluşan 'TPAO Batman Orkestrası' ve 'Petrol Futbol Takımı' kurulmuştur. Batman Orkestrası zamanla Türkiye çapında tanınan ve ödüller kazanan bir noktaya gelmiştir (TPAO, 1969, s.16, 127).

Ataş (Anadolu Tasfiyehanesi A.Ş.) Rafineri Tesisleri (1958-1962)

ATAŞ tesisleri, 1958 yılında Shell, Mobil, BP şirketlerinin ortaklığında Mersin'in doğusunda kurulmuştur. Kent merkezinin yaklaşık 8 km doğusunda, Mersin-Adana otoyolunun güneyinde kurulan rafineri tesisleri lojman binalarıyla birlikte büyük bir sanayi yerleşkesi olarak tasarlanmıştır (Şek.5). Tasfiyehaneye ait üretim ve depolama birimleri, araştırma laboratuvarları, lojman binaları ve Mersin limanında yer alan bir yükleme rıhtımı mevcuttur. Yapımı 1962 yılında tamamlanan ATAŞ'ın açılış töreninde tesisin Genel Müdürü B. F. Wingrove'un kuruluş süreciyle ilgili verdiği bilgilere göre; rafinerinin inşasında yabancılarla birlikte Türk mühendis, mimar, teknisyen ve işçiler de çalışmıştır. 29 ayda inşaatı tamamlanan Rafineride başlangıçta 350 Türk personel ile Amerika, İngiltere, Almanya ve Fransa'dan olmak üzere 50 yabancı teknisyen görev almıştır. Rafinerinin kent merkezinin dışında o zamanlar küçük bir sahil yerleşimi olan Karaduvar yakınında kurulmuş olması nedeniyle, tesis çalışanlarının konut ihtiyacını karşılamak üzere sosyal donatı alanlarını da içeren kapsamlı bir lojman sahası inşa edilmiştir. Nitekim Wingrove Açılış konuşmasında lojmanları şöyle tanıtır:

"Bugün burada başlıca memur ve işçilerimizin ikamet etmeleri için inşa edilmiş bir köy göreceksiniz. 170 memur ve işçimiz aileleriyle beraber bu evlerde oturmaktadırlar. Köyümüzde tam teçhizatlı küçük bir hastane ile eğlence ve istirahati temin edecek bir de kulübümüz vardır. Görülüyor ki ATAŞ projesi sadece bir tasfiyehane inşaatından ibaret olmayıp gerek plânlaması ve gerekse ikmalî bütün cepheleriyle bir bütün teşkil etmektedir." (Yeni Mersin, 1962)

Yerleşkenin yerleşim plâni, geniş bir alan üzerinde düşük yoğunluk esasına göre kurgulanmıştır. Apartman tipi konutlar, doğu-batı yönünde cephe alacak şekilde konumlandırılmıştır. Yerleşkeye giriş, yerleşimin güneybatısından sağlanmaktadır. Lojman binaları doğu-batı yönünde birbirine paralel uzanan sokaklar üzerinde konumlanmış ve bu sokaklar yerleşkenin doğusundan ve merkezinden geçen kuzey-güney yönlü iki taşıt yoluna bağlanmıştır. Böylece yerleşke içerisinde kesintisiz bir ulaşım sağlanmıştır. Tasfiyehaneye ait tesisler ve depolama tanklarının yaklaşık 250 m kuzeyinde inşa edilen lojman

yerleşkesi, ortasından geçen su kanalı ile kuzey ve güney olmak üzere iki yapı adasına ayrılmıştır (Şek. 6). Bloklar birbirlerinden farklı açılarla, hafif dönük yerleştirilerek sokaklara perspektif kazandırılmıştır. Kuzey bölümde dokuz adet iki ve üç katlı bitişik nizamda inşa edilmiş apartman tipi lojman binaları, genel müdür ve rafineri müdürüne ait bağımsız villa tipi konutlar ile sosyal tesis binası yer almaktadır. Kanalın güneyindeki bölümde ise 10 adet üç katlı apartman tipi lojmanlar, hastane, berber, bakkal, spor alanları ve bahçe bakım atölyesi bulunmaktadır.

Zamanında rafineri ile lojmanlar arasında ve aynı zamanda yerleşke ile Mersin kent merkezi arasında günün belli saatlerinde düzenli servisler çalıştırılmıştır. Dolayısıyla taşıt yolları özel araç kullanımından ziyade düzenli işleyen servis araçlarının dolaşım güzergahlarını ve lojmanlarla ilişkili durak noktalarını düzenlemek üzere kurgulanmıştır. Lojman önlerindeki otopark cepleri ve taşıt yoluna eşlik eden yaya yolları ile düzenli bir yaya ve araç ulaşım düzenlemesi sağlanmıştır. Lojmanların tipleri ve yerleşke genelindeki dağılımları çalışanların kıdemlerine göre oluşturulmuştur. Yerleşkenin güneyinden kuzey yönüne doğru kullanıcıların unvan ve mesleklerine göre yapıların mimari programları artmaktadır. Buna göre, yerleşkenin en güneyinde ve orta bölümünde yer alan lojmanlar işçilere, kuzeydeki lojmanlar ise kıdemli mühendis ve yöneticilere tahsis edilmiştir. Genel müdür ve rafineri müdürü için bağımsız villa tipi konutlar tasarlanmıştır (Foto. 16-17). Ayrıca lojman içerisinde

Şekil 5: ATAS Rafineri tesisinin konumu (Google Earth 2012 tarihli görünümü üzerinden üretilmiştir) / Location of ATAS Refinery (developed from Google Earth 2012 image)

becar çalışanlar ve hastane çalışanları için misafirhane bulunmaktaydı (Şen, 2014, s.35).

Konut plânları, büyüklüklerine göre değişiklik göstermekle birlikte tasarım anlayışı ortaktır. Bu kapsamda yerleşkenin kuzey bölümünde 16 ve güney bölümünde 20 adet apartman bloğu olmak üzere toplam 172 adet daire tipi lojman vardır. Mekânsal organizasyon açısından 2, 3, 4 ve 5 odalı olmak üzere farklı lojman tipleri geliştirilmiştir.

Blok tipi lojmanlar her katta simetrik iki konut olmak üzere iki ve üç katlıdır. Yerleşke genelindeki yapılar betonarme karkas sistemiyle inşa edilmiş; asmolon döşeme tekniği uygulanmıştır. Ahşap oturma çatı sistemleri Marsilya tipi kiremitle kaplıdır. Konut girişleri bloğun ortasında konumlanan merdiven evinden sağlanmaktadır. Konut giriş holü, salon ve mutfak bölümlerine açılmakta ve salondan oda ve banyo hacimlerine geçilmektedir. Yöneticiler için tasarlanan büyük programlı konutlarda evin giriş bölümünde, mutfakla karşılıklı olarak yerleştirilmiş bir hizmetli odası bulunmaktadır. Kuzey-güney cepheli konumlandırılan salon, aynı zamanda bir geçiş mahalli ve sofa şeklinde tasarlanmıştır. Bu sofa tipi salon tasarımı, Türkiye’de aynı yıllarda inşa edilen apartman dairelerinde sık karşılaşılan bir durumdur. İklima uygun olarak güney cephelerde salonla ilişkili geniş bir balkon yer alırken; kuzey cephelerde havalandırma amaçlı küçük balkonlar bulunur (Foto. 18). Doğu ve batı cepheler sağdır.

Konutların ısı, su ve elektrik tesisatları yapıldıkları döneme göre oldukça kapsamlıdır. Lojman birimlerinin ısıtma sistemi rafineri merkezli olup, kızgın buhar şebekesiyle sağlanmıştır. Konut içlerinde, yine ankastre ısıtma kanallarının bulunduğu ve ısı sirkülasyonunda Amerikan (Westinghouse marka) fan sistemlerinin kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla, lojmanların mütevazı inşa görünümünün arkasında, dönemi için oldukça ileri teknolojiye sahip modern mekanik tesisat sistemlerinin kullanıldığı görülür. Tesisatların bir bölümü asma tavanların içinde gizlenmiştir. Kapı ve pencereler, özellikle salon pencereleri, 1960’lar için Türkiye’de pek görülmeyen, sürme-akordion tipi çift ahşap doğrama sistemlerine sahiptir. Bu durum, geniş açıklıklı cam yüzeylerin ve dolayısıyla da ferah iç mekânların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Kapı-pencerelere ait madeni aksamların tamamı ithaldir. Yapıların zemin kaplamalarında açık renk karo mozaik kullanılmıştır. Tesisat malzemeleri ithal olmakla birlikte, özellikle alafranga tuvaletlerde gömme rezervuar sistemlerinin varlığı dikkat çekmektedir. Konut giriş kapılarının üzerine yerleştirilen alüminyumdan posta-gazete gözleri de yine batı tarzı günlük yaşam kültürünün izlerini yansıtmaktadır. Apartman girişleri; giriş saçakları ve merdiven sahanlıklarını aydınlatan renkli camlarla vurgulanmıştır. Cephelerde dikkat çeken bir diğer bezeme unsuru, giriş cephelerine açılan ıslak hacimlere ait havalandırma pencerelerinde kullanılan geometrik ızgara prekast panellerdir. Benzer elemanlara bazı lojmanların kuzeye bakan mutfak balkonlarında da rastlanır (Foto. 18).

Şekil 6: Lojman yerleşkesinde yapıların dağılımı (Google Earth 2012 tarihli görünümünden üretilmiştir) / Building units within the settlement area (developed from Google Earth 2012 image)

Fotoğraf 16. Ataş yerleşkesi içerisindeki apartman tipi lojman blokları (Yazarlar arşivi, 2014) / Apartment blocks in the settlement area

Fotoğraf 17. Yerleşkenin kuzeyinde yöneticiler için tasarlanmış lojmanlar (Yazarlar arşivi, 2014) / Housing units designed for managers in the north section.

Fotoğraf 18. Güney bölgesindeki lojman blokları mutfak balkon tasarımı (Yazarlar arşivi, 2014) / Balcony design for kitchens in rear elevations of apartment units in the South section.

Yerleşkenin kuzeybatısında, girişe yakın ve ağaçlık bir alan içerisinde bulunan genel müdür lojmanı, yerleşkenin diğer bölümlerinden ayrılan konumu, mutfak bölümünde konumlanmış ve dışarıdan bağımsız girişi bulunan hizmetli yaşam birimi, şömineli büyük salonu ve ilave servis mekanları ile diğer lojmanlardan farklı ve alandaki en

büyük programlı yapıdır. Genel müdür lojmanı; iç mekânda kullanılan mermer, ahşap gibi yüzey kaplama malzemeleri ile yerleşkedeki en lüks birimdir.

Lojmanların yanı sıra yerleşkenin sosyal tesisleri de oldukça modern ve kapsamlı şekilde inşa edilmiştir. Yerleşimin kentten uzakta konumlanması sebebiyle sosyal

Fotoğraf 19. ATAS Kulüp sosyal tesisi giriş cephesi (Yazarlar arşivi, 2014) / Entrance facade of social facility ATAS Club

Fotoğraf 20. ATAS Kulüp ana salon iç mekan görünüşü (Yazarlar arşivi, 2014) / Main hall of ATAS Club

Fotoğraf 21. Havuzun metruk durumu (Yazarlar arşivi, 2014) / Abandoned situation of swimming pool

donatı alanları lojman sakinlerinin gündelik ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde planlanmıştır. Kuzey bölümde restoran, lobi, bar, havuz ve sinemadan oluşan ve “ATAS Kulüp” olarak isimlendirilen büyük bir sosyal tesis tasarlanmıştır (Şen, 2014, s.69) (Foto. 19). Aynı zamanda sinema salonu olarak da kullanılan çok amaçlı büyük salonda kullanılan Kütahya çinileri ve ahşap lambri kaplamalar dönemin mimari süsleme tekniklerini yansıtır (Foto.20). Ayrıca, sosyal tesisin doğusunda geniş bir yeşil alan bulunur. Bu

Fotoğraf 22. “ATAS Sitesi” temalı kartpostal, 1970’ler (Naycı arşivi) / A postcard themed with “ATAS Site”, 1970s

alan özellikle Amerikalı ailelerin yaşadığı dönemde golf sahası olarak kullanılmıştır.

Sosyal tesisle birlikte inşa edilen yüzme havuzu, galerili ve içten savak sistemiyle dönemi için oldukça ileri bir teknik tasarıma sahiptir (Foto.21). Yapıldığı dönemde Mersin’in en büyük ve donanımlı yüzme havuzuna sahip olan Ataş 1970’lerde Mersin kartpostallarına da konu olmuştur (Foto. 22).

Yerleşkenin güney bölümünde, giriş kapısına yakın bir noktada personel ve lojman kullanıcıları için oldukça önem arz eden küçük ölçekli bir hastane/poliklinik yapısı bulunmaktadır. Tek katlı olarak inşa edilen yapı; ameliyathane, röntgen odası ve sterilizasyon bölümlerini içermektedir. Hastane binasının güneyinde spor tesisleri ile beraber eski çarşı birimleri bulunmaktadır. Gerek hastane ve gerekse sosyal tesis binası bahçe ve iç avlular etrafında bir araya gelen parçalı kütleler halinde tasarlanmışlardır. Böylece iç mekânların dış çevreyle ve doğayla bütünleşmesi sağlanmış; ışık ve havalandırma açısından konfor ve mekân kalitesi yükseltilmiştir. Ana kütleler kırma çatılı üst örtüye sahipken; açık alanlar ve geçişler pergola ve sundurmalarla bütünleştirilmiştir. Büyük programlı yapıların parçalı tasarımları sayesinde diğer lojman yapıları ile ölçek açısından bir uyum da sağlanmıştır.

Yapıların mütevazı inşasında özelleşen bir başka tasarım alanı cephelerdir. Sosyal tesis binasındaki güneş kırıcıları renkli camlarla kapatılmıştır. Renkli cam, özellikle sosyal tesis binasındaki ışık kalitesine önemli bir değer katmış, lambri ve çini kaplamalarla birlikte zengin bir dekorasyon unsuru haline gelmiştir. Benzer şekilde hastane binasında geçiş koridorlarını tanımlayan beton güneş kırıcılar ve cam yüzeyler cephelerde ritmik bir hareketlenme sağlamıştır (Foto. 23). Konutlarda olduğu gibi ATAS Kulüp ve hastane binasında da mimari biçimlenmenin mühendislik çözümleri ile başarılı bir şekilde bütünleştirildiği gözlemlenir. Kent merkezinden uzak bir yerleşkede inşa edilmiş bu ölçekteki bir

Fotoğraf 23. Yerleşke içerisindeki hastane yapısının cephe düzeni (Yazarlar arşivi, 2014) / *Facade design of medical centre in the settlement area*

poliklinikte bulunan özgün tıbbi teçhizatlar, dönemin çağdaş örneklerini yansıtmakta olup, tıp tarihi açısından da önem taşımaktadır (Foto. 24).

ATAŞ yerleşkesinde yapıyı çevre kadar açık alan tasarımları ve kentsel peyzaj özellikleri de dikkat çekicidir. Yerleşke genelinde Akdeniz iklimine has çam, çınar, defne, Kıbrıs Akasyası vb. ağaçlar ile çim alanlar hâkimdir. ATAŞ Lojmanları yapı birimleri arasındaki geniş yeşil alanları ve peyzaj düzenlemesi, yaya yolları, açık etkinlik alanları ile bir tür bahçe-kent anlayışını yansıtır. Yerleşkenin inşası sırasında ağaçlandırma çalışmaları ile başlanan yeşil alan geliştirme çabaları, yerleşkenin aktif olarak kullanıldığı dönemlerde de önem verilen konulardan biri olmuştur. Kullanıcıların mevcut peyzaja zarar vermeleri durumunda cezai yaptırımlar uygulanacağına dair kurallar dahi koyulmuştur (Şen, 2014). Bunun yanı sıra, ATAŞ Kulüp binasında yer alan havuz, tenis kortları, yerleşkenin güneyindeki voleybol ve futbol sahaları, yerleşke genelindeki yürüyüş yolları ve açık alanlarla bütünleşmiş spor imkanları ile kullanıcılar için sağlıklı bir yaşam çevresi oluşturulmuştur.

DEĞERLENDİRME

Türkiye petrol sanayinin önemli örneklerinden Batman ve ATAŞ yerleşkeleri üzerine yapılan bu karşılaştırmalı çalışma; dönemin petrol sanayi tarihi ve endüstri mirası özellikleri hakkında önemli sonuçlar elde edilmesini sağlamıştır. Rafineri tesislerinin kuruldukları bölgeler az gelişmiş veya yerleşim alanı dışı bölgeler olduğu için çalışanların barınma, sağlık, eğitim ve sosyal hizmetlerini sağlamak üzere her iki işletme de konut yerleşimleri ile birlikte tasarlanmışlardır. Bu konu sadece bir barınma problemi olarak ele alınmamış; çalışanların sosyal ve

Fotoğraf 24. Hastane binasında kullanılan dönemin tıbbi cihazları ve donanımlar (Yazarlar arşivi, 2014) / *Equipments used in medical centre*

kültürel hizmetlerle desteklenerek kurumsal aidiyetin güçlendirilmesi amaçlanmıştır. Nitekim, TPAO'nun 15. yılında yayınladığı yıllık kitabında, tesislerin ve çalışanlarının yaşam koşullarının iyi bir seviyede tutulması için gösterilen çabalardan bahsedilmektedir. Bu sitelerdeki yaşama şartlarının buldukları bölgelerdeki koşulların çok üstünde olduğu ifade edilmekte; böylece hem kendi personelinin ileri bir düzeyde yaşamalarının sağlandığı, hem de memleketteki yaşama standardının yükseltilmesi konusunda yakın çevrelere örnek olduğu aktarılmaktadır (TPAO, 1969, s.126).

Batman rafinerisi; üretim alanları, araştırma laboratuvarları ve yerleşke altyapısı ile dönemin teknolojik imkanlarını en üst seviyede yansıtan bir yerleşke haline gelmiştir. Rafine yerleşkesi, trafo merkezinden sağlanan elektrik ve kanalizasyon sistemleriyle dönemin koşullarına göre oldukça gelişmiştir ve yakın çevresine de hizmet vermektedir. Batman yerleşkesi bir sanayi yatırımının ötesine geçerek, bugünkü Batman'ın ortaya çıkmasına vesile olmuş bir tesistir. TPAO bir taraftan kendi yerleşkesini yaratırken, diğer taraftan Siirt iline bağlı küçük bir nahiye olan İluh'un ekonomik ve sosyal yönden gelişip canlanmasını sağlamış; merkez ve yakın çevredeki köylerde okul ve yol inşaatları gibi temel altyapı ihtiyaçlarını karşılamıştır (Akcan, 2018, s.72).

1960’larda Batman şehir elektriği TPAO’ya ait santralden sağlanıyordu (Siirt Valiliği, 1967, s.100). Batman petrol rafinerisi ve yerleşkesi her yönüyle Türkiye’nin milli iktisatta ve milli petrol sanayindeki önemli bir umudu ve gururu haline gelmiş; aynı yıllarda Batman Petrol Rafinerisi temalı bir pul da çıkarılmıştır.

Benzer şekilde, ATAŞ da içinde bulunduğu kentin sosyo-kültürel yaşamında önemli izler bırakan bir yerleşim haline gelmiştir. Yerleşke içerisinde şirket çalışanları arasında kurumsal aidiyet ve sosyal iletişimin güçlendirilmesine yönelik kültürel ve sportif faaliyetler zaman zaman kent sakinlerinin katılımına açılmıştır (Şen, 2014). Araştırmasında ATAŞ’daki sosyal yaşam üzerine değerlendirme yapan Şen (2014, s.70-74); lojman birimlerinin sunduğu konforlu yaşam koşulları, güvenli yerleşke tasarımı, kaliteli çevre düzenlemesi ve peyzaj alanlarının yanı sıra yerleşke genelinde gerçekleştirilen sportif ve kültürel faaliyetlerin de şirket yönetiminin çalışanları için önem verdiği konuların başında geldiğini aktarmaktadır. Ayrıca, çalışanların kurumsal aidiyetini güçlendirmek, özellikle yerleşkenin ilk inşa edildiği yıllarda farklı milletlerden ailelerin yaşaması nedeniyle kültürler arası etkileşimi sağlamak, lojmanların tahsisinde kriter olarak kullanılan mevki farklılıklarını sosyal yaşamda gidermek amacıyla yıl içerisinde çeşitli kermes, festival ve spor müsabakaları gibi etkinlikler düzenlendiğinden bahsetmektedir. Böylece zaman içerisinde çalışanlarda güçlü bir “ATAŞ’lılık” aidiyeti gelişmiştir. Kent belleğinde önemli yer edinen ATAŞ, bir dönem Mersin kartpostal serisine de konu olmuştur (Foto 22).

İncelenen her iki örneğin konut birimlerinde kullanılan yapı teknolojileri sade, işlevsel ve modern tarzlarıyla birbirine benzerlik göstermektedir. Konutların ısınma, soğutma sistemleri ve elektrik gibi enerji ihtiyaçları doğrudan rafineriden sağlanmakta ve dönemin standartlarına göre oldukça gelişmiş teknolojiye sahiptir. Bunun bir nedeni de 1950-80 yılları arasında Türkiye’de kurulan büyük ölçekli sanayi tesislerinin yapımında yerli ve yabancı firmaların birlikte çalışmasıdır. Batman Rafinerisinin kuruluşu Amerikalı Ralph M. Parsons şirketi tarafından gerçekleştirilmiştir. Rafineride kullanılan teçhizat ve malzemelerin çoğu Amerika’dan getirilmiştir. İnşaat sırasında Amerikalı teknisyenlerin yanı sıra İstanbul tersanelerinde çalışmış tecrübeli kaynak işçileri görevlendirilmiştir (Özcan, 2006, s.77-78). Batman Rafinerisinde çalışan mühendisler, kazandıkları tecrübeyle daha sonraki yıllarda, ATAŞ, İpraş ve İzmir Aliğa tesislerinin kuruluşunda görev almışlardır. ATAŞ lojmanlarında karşımıza çıkan Westinghouse Electrics Int. ve Foster Wheeler Inc. şirketleri, aynı yıllarda yapımı tamamlanan Karadeniz Ereğli Demir Çelik Tesisleri’nde de yer almıştır (TMH, 2006, s.130). Böylece, 1950’lerden sonra ülke genelinde

kurulan büyük sanayi tesislerinde yabancı şirketlerin etkisi ve beraberinde ithal yapı malzemeleri ve sanayi teknolojilerinin kullanımıyla Türkiye’nin modern mimarlık üretiminde uluslararası ortamın etkileri daha yoğun izlenir olmuştur.

Yukarıda aktarılan değerlendirmeler ışığında Batman ve ATAŞ yerleşkelerinin, petrol sanayi tarihi içerisinde ‘küresel petrol üretim dönemi’ olarak nitelendirilen zaman kesitine uygun teknolojik donanımlarla inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu kapsamda her iki yerleşke de petrol sanayinin ‘endüstri kültürünü’ ve ‘teknoloji tarihini’ anlatan ‘endüstri mirası’ temsiliyet değerine sahiptir. Bu tesislerle birlikte lojman yerleşkeleri de özellikle kullanılan yapı teknolojileri bakımından zamanının oldukça ilerisinde üretilmiş konutlar olup, ‘modern mimarlık mirası’ kapsamında değerlendirilmelidirler. Dönemin bahçe-kent anlayışı ile inşa edilen ATAŞ örneğinde görüldüğü üzere, yerleşkelerin kentsel tasarım ve peyzaj nitelikleri ile bir bütün olarak kentsel kültürel peyzaj alanı olarak anlamlandırılması gereklidir.

SONUÇ YERİNE: TÜRKİYE’NİN ENDÜSTRİ MİRASINDA PETROL SANAYİ

18. yüzyılda başlayan Sanayi devrimiyle birlikte dünyadaki enerji üretim yöntemlerine ilişkin yaşanan teknolojik değişimlere koşut; Osmanlı’dan Cumhuriyet Dönemi’ne Türkiye’nin sanayi mirası içerisinde yer alan enerji sanayi de çeşitlilik göstermektedir. Osmanlı döneminde başta ticaret ve sanayi ile ilişkili kentlerde, ulaşım, sokak aydınlatması, kamu yapıları gibi kentsel hizmetlerine, konut alanlarına veya önemli sanayi tesislerine gerekli enerjiyi sağlamak üzere kömür yakıtına dayalı elektrik santral tesisleri kurulmaya başlanmıştı¹². 1913 yılında Türkiye’nin ilk termik santrali olarak inşa edilen Silahtarağa Elektrik Santrali (Cengizkan, 2019, s.15; Akman ve Köksal, 2007, s.64); İzmir Alsancak’da 1867 yılında İngiliz bir şirket tarafından kurulan Havagazı Fabrikası (Kayın ve Şimşek, 2009, s.15; Karadağ ve İncedere, 2020, s.62) bu dönemde kurulan önemli enerji sanayi yapılarıdır. Benzer şekilde Cumhuriyet’in ilk yıllarında hızlanan kentleşme ve sanayileşme hareketi içerisinde kentin elektrik enerjisi ihtiyacını karşılayacak tesislerin kuruluşu önem kazanmış; bu tesisler için kentte uygun yer seçimi kentsel planlama çalışmalarında ele alınan konuların başında gelmiştir. Bu kapsamda, Cumhuriyet’in yeni başkentine hizmet vermek üzere 1928

¹² Kömür yakıtından önce hidroelektrik santralleri ile kısıtlı şekilde elektrik enerjisi üretilebilmekteydi. İçme suyu ve aydınlatma gibi kentsel hizmetlerde kullanılmak üzere ilkin elektrik santrali Tarsus’ta kurulmuştur. 1910-30’lu yıllar arasında Artvin, İnebolu, Trabzon, Konya, Aksaray, Kayseri, Malatya, Ödemiş ve Denizli gibi yerleşimlerde hidroelektrik santralleri kurulmuştur. Bu tesisler içerisinde öne çıkan tesislerden Antalya Elektrik Fabrikası bir sanayi mirası örneği olarak Şekerci ve Örmecioğlu tarafından çalışılmıştır (bkz. Şeker ve Örmecioğlu, 2018:600).

yılında kurulan Maltepe Elektrik ve Havagazı Santrali (Saner ve Severcan, 2009, s.51), İzmir'de 1926 yılında Belçikalı Traction-Elektricitte ortaklığıyla kurulan ve 1928 yılında hizmete giren Elektrik Fabrikası (Karadağ ve İncedere, 2020, s.64) Erken Cumhuriyet dönemi sanayi mirası içerisinde öne çıkan enerji tesisleridir.

Dünya enerji piyasasında petrolün ilk sıralara yükselmesine koşut Türkiye'de petrol sanayinin kurumsallaşması da 1930'larda başlamış; planlı ve düzenli petrol sanayi yerleşkelerinin kuruluşu ise Cumhuriyet'in İkinci Sanayileşme Dönemi'nin (1950-80) ilk yıllarında gerçekleşmiştir. Bu değerlendirmeler ışığında, bu yazı kapsamında incelenen Batman ve ATAŞ rafineri tesisleri Türkiye endüstri mirası kapsamında yer alan enerji sanayi tesisleri içerisinde hidroelektrik ve kömür yakıtından sonra gelişen petrol enerjisine dayalı; biri ulusal diğeri uluslararası şirketler tarafından kurulmuş ilk rafineri tesisleri ve planlı şirket yerleşimleri olması gibi özellikleri ile ülke endüstri mirası içerisinde önemli bir yere sahiptir.

Uluslararası örneklerde görüldüğü gibi Türkiye'de petrol sanayinin geliştirdiği yapılı çevre; üretim aşamalarına uygun olarak petrol arama, sondaj, iletim, rafinaj, depolama ve aktarım aşamaları ile ilişkili olarak şekillenmiştir. Ham petrolün işlenmesi için kurulan rafineri ve dağıtım tesisleri, bu tesislerle birlikte inşa edilen konut yerleşimleri, araştırma laboratuvarları, depolama ve boru iletim hatları, demiryolu ve liman gibi ulaşım tesisleri ile bütünlük göstermektedir. Özellikle Batman Rafinerisi yakın çevresinde bulunan arama ve sondaj sahaları, petrol kampları ile diğer örneklerden farklılaşmakta; petrol arama sahalarında kullanılan teçhizat ve sanayi donanımlarını içeren Türkiye'deki tekil örnek olma özelliği taşımaktadır. Ancak arama sahalarının devamlı yer değiştirmesi nedeniyle dönemin teknolojisini yansıtan sondaj kuyuları, pompa istasyonları, iletim hatları, buharlı makineler, depolama birimleri ve kamplarda çalışanların barınması için inşa edilen barakaların hiçbiri günümüze ulaşamamıştır. Bu kapsamda yazının giriş bölümünde aktarılan "Petrol Peyzajı" (*Petroleumscape*) kavramı ile örtüşen, petrol sanayinin endüstri mirası kapsamında değerlendirilebilecek bütüncül bir petrol sanayi dokusu Batman'da ortaya çıkmıştır.

Türkiye'nin yakın geçmişinde ve sanayi tarihinde önemli bir yere sahip petrol sanayinin kültür mirası olarak tanımlanması ve bu birikimlerin endüstri mirası olarak geleceğe aktarılmasına ilişkin uygulamalar yeterli düzeyde değildir. Yazının giriş bölümünde aktarıldığı üzere, dünyanın farklı bölgelerinde petrol sanayinin teknoloji tarihini anlatan Petrol Müzeleri kurulmakta; bir döneme tanıklık etmiş önemli petrol arama, işleme veya üretim alanları, yerleşimleri veya yapıları sanayinin teknoloji tarihini anlatan donanımları ile birlikte kültürel miras olarak koruma altına alınmaktadır.

Ülkemizde faaliyet göstermiş özel şirketler ve kamu kuruluşlarının kendi kurumsal tarihlerine dair yazılı kaynaklar dışında, ulusal petrol sanayine ilişkin bütüncül bir tarih yazımı oldukça kısıtlı iken, yapılı çevre envanteri ise bulunmamaktadır. Ayrıca, 1980'lerden sonra neo-liberal politikalara koşut artan özelleştirme hareketleri ve şirketler arasında sıkça yaşanan birleşme ve ayrılıklar, bu yazıda örneklenen birçok yapılı çevrenin hızla değişmesine ve hatta yıkılmasına sebep olmaktadır. İncelenen örnekler içerisindeki Batman Rafineri Tesisleri halen aktif olarak kullanıldığı için korunmuştur. Ancak, günün ihtiyacına göre müdahale görmekte, yerleşke içerisine eklenen yeni donatılar ile yapılı çevre sürekli değişmektedir. ATAŞ ise rafineri tesislerinin 2004 yılında faaliyetine son verilmesi nedeniyle günümüzde sadece terminal olarak işletilmektedir. Tesislerin kapatılmasının ardından yerleşkenin kuzey kısmı "Mersin Akdeniz Gecekondu Dönüşüm Projesi" kapsamında değerlendirilmek üzere TOKİ'ye satılmıştır. Günümüzde bu bölgede kalan lojman blokları ve ATAŞ Kulüp sosyal tesis binası yıkılarak yerine yeni konut blokları yapılmıştır. ATAŞ şirketinin elinde kalan su kanalının güney bölümündeki lojman sahası ise korunmuş olmasına rağmen yapılar oldukça harap durumdadır. Benzer şekilde, üretim sahasında bulunan rafineri tesisleri şirket tarafından tamamen sökülüştür (Foto. 25-26).

Fotoğraf 25. ATAŞ lojman sahasının 2013 tarihindeki durumu (kaynak: Google Earth görünümü) / *Condition of ATAŞ in 2013*

Fotoğraf 26. ATAŞ lojman sahasının günümüzdeki durumu ve yıkımlar (kaynak: Google Earth görünümü) / *Present situation of ATAŞ and demolishments*

Petrol sanayi ile ilişkili miras alanlarında yapılacak koruma çalışmalarında çevre yönetimi önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Petrolün bünyesinde bulunan hidrokarbon bileşiklerine maruz kalmış bu yerleşkeler günümüzde çevre ve halk sağlığı üzerinde belirli riskler de barındırmaktadır. Endüstri mirası olarak değerlendirilebilecek sanayinin kendi yapılarında da kullanılan birçok petrol bazlı yapı malzemesi mevcuttur. Örneğin, ATAŞ yerleşkesi lojman bloklarında kullanılan asbest bazlı yapı malzemeleri 2005 yılında gerçekleştirilen kapsamlı çalışmalarla sökülüştür. Bu nedenle sanayi mirası ve/veya modern mimarlık mirası kapsamında korunması önerilen benzer yapı stokları veya yerleşke sahalarının sürdürülebilir rehabilitasyon ve dönüşüm modelleriyle birlikte ele alınması gereklidir. Bu değerlendirmeler ışığında, Türkiye'nin sanayi tarihi içerisinde oldukça önemli bir yere sahip olan petrol sanayinin, ulusal miras kapsamında tespiti, değerlendirilmesi ve sürdürülebilir yöntemlerle yaşatılmasına yönelik bütüncül araştırma yöntemleri ve uygulama pratiklerine ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

- Acevedo Méndez, P., Ciselli, G., Sancristoful, C.,R. (2016). El patrimonio industrial petrolero en la Patagonia: Comodoro Rivadavia (Argentina) y Cerro Sombrero (Chile). Una perspectiva comparada, PASOS. *Journal of Tourism and Cultural Heritage*, July 2016. Volume 14 – Number 4, 981-998.
- Acevedo Méndez, P., Sancristoful, C.,R. (2015). Campamentos petroleros enapinos en el Fin del Mundo: un ejercicio de patrimonio industrial en Chile, *Llámpara, Patrimonio Industrial*, 2015, núm. 7, 3-11.
- Akcan, S. (2018). *Batman'da Petrolün Bulunması, Kente Sosyo-Ekonomik ve Sosyokültürel Etkileri (1940-1970)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Batman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akman, A., Köksal, T.G., (2007). Silahtarağa Nasıl Çalışırdı?, *Silahtarağa Elektrik Santrali: 1910-2004*, A. Aksoy (Ed.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, ISBN 978-605-399-077-2
- Alekperov V., (2011). *Oil of Russia, Past Present and Future*, (P.B, Gallagher, T.D. Hedden çev.), East View Press, Mineapolis. ISBN 978-1-879944-07-7.
- AOGHS, (2019). The American Oil & Gas Historical Society, Kansas Oil Bloom, [<https://aoghs.org/petroleum-pioneers/kansas-oil-boom>] Erişim Tarihi (30.01.2020)
- Borges, M.J., Torres, S.B. (2012), Company towns: concepts, historiography, and approaches, *Company Towns*, M.J.Borges, S.B.,Torres (Ed.), Palgrave Macmillan, New York, https://doi.org/10.1057/9781137024671_1
- Cengizkan, A., (2009). İstanbul Silahtarağa Elektrik Santrali Yerleşme ve Konut Yaşam Çevreleri, *Fabrika'da Barınmak, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'de İşçi Konutları: Yaşam, Mekan ve Kent*, A. Cengizkan (ed.), Arkadaş Yayınevi, Ankara, 15-44.
- Douet, J. (2019). The Heritage of the Oil Industry, TICCIH, The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage, [<https://ticcih.org/wp-content/uploads/2020/01/TICCIH-Oil-Industry-Thematic-Report-2020.pdf>] erişim tarihi: 23.02.2020.

- TÜRKİYE'DE PETROL SANAYİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ VE ENDÜSTRİ MİRASI BAĞLAMINDA BATMAN VE ATAŞ RAFİNERİ TESİSLERİ
- Doğer, E. (2017), *İlkçağdan 21. Yüzyıla Aliağa Tarihi*, Aliağa Kent Kitaplığı Yayınları, İzmir.
- Gümüş, Ö. (2016), *Bir Şirket Kenti Olarak TPAO Batman Yerleşkesinin Toplumsal-Mekansal Okuması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi.
- ICOMOS 2003. *The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage*, International Committee for Conservation of Monuments and Sites. (<https://www.icomos.org/18thapril/2006/nizhny-tagil-charter-e.pdf>; erişim tarihi :10.03.2022)
- T.C Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, (1963). *I. Beş Yıl Kalkınma Planı*, 1963-1967.
- T.C Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, (1967). *II. Beş Yıl Kalkınma Planı*, 1968-1972.
- Ertan, F.T. (2015). *Petrol Rafinericiliğinde Öncü Bir Kuruluş: İPRAŞ'tan TÜPRAŞ'a*, Kocaeli Tarihi Sempozyumu, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli. [<http://www.kocaelitarihsempozyumu.com/bildiriler/143.pdf>; erişim tarihi 12.11.2019]
- Hein, C. (2018). Oil spaces: the global petroleumscapes in the rotterdam/the hague area, *Journal Of Urban History*, Vol. 44(5), 887– 929.
- Hein, C. Sedighi, M. (2016). *Iran's global petroleumscapes: the role of oil in shaping khuzestan and tehran*, *Architectural Theory Review*, 21:3, 349-374.
- Hartley, J. (2007). *Abadan, cities of the middle east and north africa: a historical encyclopedia*, M., Dumper, B.E., Stanley (ED.), *ABC-Clio Publish.*, 1-3.
- Karadağ, A., İncedere, L., (2020). Kentsel belleğin sürdürülebilirliği açısından izmir'deki endüstri miras alanlarının önemi: alsancak liman ardı bölgesi örneği, *Ege Coğrafya Dergisi*, 29 (1), 2020, 57-71.
- Kayın, E., Şimşek, E., (2009). *İzmir hava gazı fabrikası endüstri kompleksi üzerine yeniden düşünmek*, *Ege Mimarlık Dergisi*, Sayı: 70, 14-19.
- Koraltürk, M. (2013). *Enerji Dolu 80 Yıl*, Turcas Kültür Yayınları, İstanbul.
- Life Magazine, (1937). Oil City of Tomorrow (Shell), 12 June 1937.
- Mir-Babayev, Mir-Y. (2018). *The construction of unique baku-batum pipeline in the trans-caucasus*, *Engineering and Applied Sciences*, Vol. 3:5 129-133.
- Petrol Ofisi, (1957). *Petrol Ofisi Faaliyetleri 1950-1957*, Petrol Ofisi Yayınları, Ankara..
- Özcan, H.E. (2006). *Fotoğraflarla Ulusal Petrol 1929-1954, Türkiye Petrolleri A.O*, TPAO Arama Daire Başkanlığı Arşiv ve Tarih Yayınları I, Ankara.
- Saner, M., Severcan, Y.C., (2009). Fabrikada zorunlu sorumlu olarak barınmak: ankara maltepe elektrik ve havagazı konutları, *Fabrika'da Barınmak, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'de İşçi Konutları: Yaşam, Mekan ve Kent*, A. Cengizkan (ed.), Arkadaş Yayınevi, Ankara, 45-76.
- Sedighi, M., Albader, B. (2019). Framing a new discourse on petromodernity: the global petroleumscapes and petroleum modernism, *Planning Perspectives*, Volume 34: 2, 345-353.
- Shell Company Of Turkey Limited, (1963). *Petrol Dünyamız*, Kağıt ve Basım İşleri A.Ş., Taksim, İstanbul.
- Sırım, V. (2017). Sultan II. Abdülhamid'in petrol politikası, *BJSS Balkan Journal of Social Sciences / Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 6:12, 125-132.
- Siirt Valiliği, (1967). *Siirt İl Yıllığı*, Ajans Türk Matbaacılık, Ankara.
- Şavklı, C. (2019). Osmanlı devleti'nin son döneminden demokrat parti iktidarına petrol politikaları (1861-1950), *Business and Management International Journal*, 7(1): 373-402.
- Şekerci, Y., H.T., Örmecioğlu, (2018). *Bir erken cumhuriyet dönemi endüstri mirası: antalya elektrik fabrikası*, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 11 Sayı: 60, 597-603.
- Şen, A.,B. (2014). *Avrupa Kentsel Şartı Işığında Ataş Lojmanlarının İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TDV, (1988). *Abadan, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 1, 6-7, İstanbul.
- The Illustrated London News, (1951). 8 Eylül 1951 tarihli sayısı, arşiv no: BL_abadan_19510908_045_0012.

- TMH, (2006). *İzmit tüpraş rafinerisi (İPRAŞ), Türkiye Mühendislik Haberleri*, Sayı 442-443 2006/2-3 , 126-132. [http://www.imo.org.tr/resimler/ekutuphane/pdf/39.pdf] Erişim Tarihi (3.02.2020)
- (URL-10) <http://www.petromuseum.ir/content/32/Editorial/695/Iran-Petroleum-Museum-Introduction-and-Goals> (Erişim Tarihi: 30.01.2021)
- TPAO, (1958). *Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı Faaliyetleri II*, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara.
- (URL-11) <http://www.atc.ir/en/iran-first-petroleum-museum/> (Erişim Tarihi: 30.01.2022)
- TPAO, (1969). *15. Kuruluş Yılında Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı*, Dönmez Ofset, Ankara.
- (URL-12) https://ethw.org/List_of_Petroleum_History_Museums (Erişim Tarihi: 30.01.2022)
- US National Parks Service, (2017). Oil region national heritage area, US Department of Interior, [https://www.nps.gov/places/oil-region-national-heritage-area.htm] Erişim Tarihi (12.02.2020)
- (URL-13) <https://www.parsons.com/about/timeline/> (Erişim Tarihi: 18.09.2021)
- Yeni Mersin Gazetesi, (1962). *Yeni Mersin*, 06 Ekim 1962, Yıl: 35, Sayı: 10213
- Yergin, D. (1991). *Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, (çev. K.Tuncay), İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yücel, F.T. (2016). *Cumhuriyet Türkiyesi'nin Sanayileşme Öyküsü*, TTGV Yayını, Ankara.
- (URL-1) Türk Dil Kurumu Sözlükleri (<https://sozluk.gov.tr/>)
- (URL-2) Oil wells in Baku [<https://commons.wikimedia.org/wiki/>] (Erişim Tarihi: 06.10.2021)
- (URL-3) Historical Images of Baku [<https://commons.wikimedia.org/wiki/>] (Erişim Tarihi: 06.10.2021)
- (URL-4) <https://aoghs.org/petroleum-pioneers/kansas-oil-boom-2/> (Erişim Tarihi: 15.04.2021)
- (URL-5) <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5645/> (Erişim Tarihi: 11.02.2022)
- (URL-6) <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/1175/> (Erişim Tarihi: 11.02.2022)
- (URL-7) <https://www.welcomeargentina.com/comodorivadavia/oil-museum.html> (Erişim Tarihi: 22.01.2022)
- (URL-8) https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Edwin_Drake#/media/File:First_Oil_Well.jpg (Erişim Tarihi: 30.01.2021)
- (URL-9) <https://www.lueneburger-heide.de/en/service/attraktion/16941/german-oil-museum-wietze.html> (Erişim Tarihi: 22.01.2021)